

1943
6+3
Қар. 366 -А

ХФБ
Балвангермань
Харун

Бүгд жүн
Төмөн

Билгәтә бирмань
Хирүн

Совет Союзу Герою

Араджунь
Юшюн

ЭСГЕ ТЮШЮРЮЛЕ

БЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРБЕССК-1963

КЪАРАЧАЙДА

Мен 1907 джыл Джёгетей элде туугъанма. Биз бек джарлы джашай эдик. Бир метр джерибиз джокъ эди. Элде иногородна эдик. Къарнашым байлагъа джалчылыкъ эте эди, анам да урчукъ ийире эди, тери илей эди. Дагъы да бир къарнашым бар эди, алай а аны саулу-гъу джокъ эди. Меннъе сегиз джыл болуб, 1915 джылда Джёгетей школгъа бардым. Къыш окъуй эдим, джаздан къачха дери джалчылыкъ эте эдим. Байланы бузоула-рын, къозуларын кюте эдим. Эки къышны окъуб, эки классны тауусханлай, андан ары мени окъургъа иймеди-ле. Атам меннъе алай айтды: «Джашым, кёресе, сени окъугъанынъ ючюн төлерге ачхабыз джокъду. Сеннъе окъуу да неге керекди, бизге, джарлы адамлагъа, окъуу

керек тюлдю. Окъуу байлагъа, бийлеге керекди. Мен къол сала да билмейме, аллахха шукур, диними тутуб, намазымы этиб, бир аллах деб джашайма. Сени джалгъа берликме, къарнынъы асырарса, джал да алырса, алай иги боллукъду», — деди.

Мен окъургъа бек сюе эдим да атам айтхангъа къыйналыб, къб джыладым. Алай болгъанлыкъгъа башха мадар джокъ эди. 1916 джыл джаздан къачха дери Абайханлагъа джалгъа кирдим. Бийчесында атам къойланы кюте эди, меннъе къозуланы кютдюре эдиле. Ала бек улуу байла эдиле, Бийчесында маллары, Акъ Къая тюбюнде улуу джерлери бар эди. Мени тамада къарнашым аланы джылкъычылары эди. Сюрюучюлени ауузларына джылы хант тиймей эди. Кече кюн да кийим тешиу джокъ эди. Кече къойланы сакълаб, сюрюуню къыйырында таякъны джерге чанчыб, башыбызны таякъгъа салыб джата эдик.

Бир кюн ашхамда атам къойланы стауатха сюрюб келди. Бир ырахын къойну аягъындан тутуб, бир джанына тартды. Абайхан улу аны эслеб:

— Эй, къарт! Не болгъанды ол къойгъа?! — деб аманла айтыб къычырды. Атам анъа джууаб берди:

— Не аманла селешесе мен къарт адамгъа, къой ырахынды деб мен сеннъе айтхан эдим да; айыб тюлмюдю, быллай керахат затланы айтыб селеширге!

Абайхан улу андан да бек ачыуланыб: «Итден туугъан ит! — деб атамы башына къамчи бла урду. Атам бек улуу тебиб айтды: «Сенсе ит, къыйынымы да ашаб, быллай артыкълыкъдамы этесе!» — деб къолунда къойчу таягъы бла аны башына урду. Абайхан улуну къаны зырылдаб тегюлдю. Ол секириб ёрге туруб, герохун чыгъарыб, атамы уругъа умут этгенлей, Хусей деген джалчы аны сермеб къолундан тутуб, герохун къолундан алды. Хусей мени атама айтды: «Умар, джашчыкъ»

ланы да ал да кет, мен аны сауутун бермезме, кети-гиз!» — деди. Атам мени кьолумдан тутуб, кечегиде джаяулай кетдик. Юч айны ишлеген джалыбыз да кьалды. Ол заманда байланы кылыклары алай эди: чурум этиб, джалчыланы джалларын бермей эдиле. Къайры тарыгъа барлыкъ эдинъ, не амалынъ бар эди, къайда да закон байланы джакълай эди. Тамада кьарнашымы да джалын бермегенлей кысдагъан эдиле.

Мен андан сора да кьб байлада джалчылыкъ этдим, ёнье биринден да игилик кёрмедим.

1917 джыл Петроградда Октябрь революция хорлагъанды деб элге бир кьууанч хапар келди. Ишчи, элли халкъ эркинликге чыкъгъанды. Совет власть кьуралады, кьралгъа башчылыкъ этген большевик партияды, Ленинди, Ленин деб, джарлы халкъ кьууанч эте эди.

Мычымай граждан кьазауат башланды. Акъ гвардиячыла не кьадар кюрешселе да кьозгъалгъан халкъны хорлаялмадыла. Къызыл Аскер бютеу Кавказны джауладан тазалаб, 1920 джыл бизни элге да кирди. Бютеу джарлы халкъ эркинликге чыгъыб, бойнун тюзетди. Къыш заманда бизни джуртлагъа ачылыкъ, тели ауруу кирди. Ауругъанланы багъаргъа элде доктор джокъ эди. Ачдан ауруудан да инджилиб, кьб адам ёлдю.

1921 джыл мюрзеу иги битиб, Къарачайгъа токълукъ келди. Элчилеге джер берилди, бизни юйдегибиз да аякъ тиреди. Тау элде джашау игиден иги болуб тебреди. Совет власть къарачай миллетге уллу болушлукъ этди: кьб школла, джарыкълыкъ юйле, тюкенле, эмда халкъгъа джараулу башха учреждениеле ачылдыла.

1922 джыл бизни сюрюучюлени Рабземли деген профсоюзгъа алдыла. 1923 джыл Джёгетейде биринчи комсомол организация кьуралгъанлай, мен комсомол-

гъа кирдим. Комсомолгъа джарлы халкъдан менича кѣб джаш кирген эди. Андан сора окъуб да башладым. Баталлашинскеде совпартшколагъа кириб, эки джылны окъуб, элге къайтдым. 1925 джыл Джѣгетейде избачитальнягъа тамада болдум. Мени комсомол ячейкагъа секретаргъа сайладыла. Ол кѣзюде элде партячейка джокъ эди. Бютеу элде халкъны ичинде анъылатыу — юретиу ишлени бардыргъанла комсомолчула эдиле. Сѣз ююн, комсомол активистле: Хачирланы Хасан, Акъбайланы Умар, Хапчаланы Хазгерий, Сюйюнчланы Дагир, Бостанланы Ахия, Къанаматланы Магомет, Темирланы Ибрагим айырылыб иги ишлей эдиле.

Элде кулаклагъа, бандитлеге къаршчы кюреше эдик.

Кулакла джанъы власта разы болмай, аманлыкъла этерге излей эдиле. Бизни юсюбюзден да «комсомолчула — иманлары, динлери, маллары, мюлкери болмагъан хаулеледиле» дей эдиле. Къаранъы элчиле эски адетлени тутуб, къызланы комсомолгъа кирирлерин унамай эдиле. Къызладан комсомолгъа джанъыз Эрикгенланы Шама кирген эди. Большевик партияны элде ишин бардырыугъа болуша эдик. Комсомолчула школ секцияда, кооператив обществада, кредит негерликде, налог комиссияда эмда башха къуллукълада ишлей эдиле.

Байла джарлылагъа артыкълыкъ этмесинле деб, сабан сурген, бичен чалгъан заманда комсомол актив джерлени тюз юлешдириуню юсунден кюреше эди. Джарлыланы юлюшлерин тюз табдырыгъа болуша эди. Сайлаулары заманында уллу компания бола эди. Кулакла кече-кюн да тохдамай, кеслерини адамлары эл советге салыргъа эмда округ, область съездлеге депутатларын джиберирге да излей эдиле. Биз а Совет властны магъанасын халкъгъа тюз анъылатыб, чирик адетлеге къаршчы болуб кюреше эдик.

ОКЪУУ БЛА АСКЕР КЪУЛЛУКЪ

1927-чи джыл партияны обкому мени Москвагъа КУТВ-да окъургъа джиберди. Алай а мени ары алмадыла. Анда эки джыллыкъ партстаж керек эди. Мен а партиягъа кандидат эдим. Сора мен Иваново-Вознесенск шахаргъа барыб, рабфакга кирдим. Бу шахарны хауасы кыйын эди, кыш уллу сууукъла бола эдиле. Хар кыш сайын гриппден, ангинадан кѣб ауруй эдим. Докторла меннѣ андан кегмесенъ аурурукъса деди, алай а ѳлсем ѳлюрме, ѳлмесем рабфакны тауусурма деб мен кесиме алай буйрукъ этген эдим. 1931 джыл рабфакны тауусдум. Инженер химик болургъа сюе эдим да химико-технология институтха кирирге заявление бердим. Алай а мени бу мурагым толмады.

Бир кюн мени партияны райкому чакъырды. Келгенimde мени бла окъугъан бир талай студент джаш джыйылыб тура эдиле. Райкомну секретары бизге: «Бусагъатда партияны Ара Комитетини бегими барды: коммунист студентледен Къызыл Аскерге кадрла хазырларгъа ийерге керекбиз. Сизни аскер училищеге ийерге тыйыншлы кѣруб чакъыргъанбыз. Бу сыйлы ишни сиз да толтурурсуз деб ышанабыз», — деди.

Биз 28 джаш болуб, Къызыл Аскерге къуллукъ этерге Орѳл шахарда бронетанк училищеге келдик.

1932 джыл майда мен бронетанк училищени айырмагъа бошадым. Иги тауусханланы Москва, Ленинград, Киев дегенча уллу шахарлагъа ийе эдиле. Мени Москвагъа буюрдула. Анда мени бронетанк эмда механизациялы аскерлени Академиясында учебно-механизиrowанный полкда танк взводха командир этдиле.

Биз ол сагъатда кѣбюсюне «Т-26» эмда «БТ» танкланы джюрюте эдик. Москвада «Химки» деген джерде тура эдик. Былайда учебно-механизиrowанный полк

Академияда окъугъанланы аскер хазырлауларын бардырыгъа къурулгъан эди. Танкны джюрютюрге, тактиканы, шок, тоб атаргъа дагъы да ала кибик башха затланы юрете эдик. Былайда ротаны командири заместители, танк ротаны командири болдум. Менъе капитан ат берилди.

1938 джыл бронетанк академияны командный бѐлюмюнде инъир окъуугъа кириб, юч джылны окъудум. Хар джылны ичинде танкла бла Къызыл площадха парадха эки кере бара эдик. Ол Май бла Ноябрь байрамлада болуучан эди. Танкчыланы парадха юретиу тынч иш тюлдю, не ючюн десенъ парадха Партияны Ара Комитетини, Правительствону членлери, халкъ, тыш къралладан делегацияла эмда атташеле дагъы да ала кибик кѐб адам къарайды. Парадха чыгъаргъа тыйыншлы болур ючюн, аскерлик эм политика хазырланыуу бек иги билирге керекди.

КЪАЗАУАТ

1941 джыл июнну 22-де, ыйых кюн академияда немец тилден экзамен бере тургъанлай, бизни окъуу группабызгъа академияны дежурныйы чабыб келиб, тамагъы тыйыла: «Къазауат! Къазауат ачылгъанды!»—деди.

Бир кесек заманны ичинде бютеу академия джыйылды. Мен учебно-механизированный полкубузгъа бардым. Офицерле, аскерчиле Ата джуртну сакъларгъа, къазауатха кетерге джазыла тура эдиле. Полк къазауатха кетерге хазырланыб эди. Биз да хазыр болуб фронтха кетибиз деб тургъанлай, Оборонаны Министерствосундан талай офицерни Къазандагъы танк училищеге ийерге буйрукъ келди. Мени да ары буюрдула. Мен фронтха кетерге излеб, барыб полкну командиринден тиледим. Унамады.

«Сен академияны бошаб, уллу окъуу алгъанса, учебный заведениеледе да ишлеб тургъанса, ол себебден фронтха кадрла хазырларгъа керексе», — деб, сѐлеширге да къоймады.

Хасан кѐлде, Халхин-голда эмда Финляндияда урушланы заманында да мен барыргъа излеб, джол табмай къалгъан эдим да бу джол да къазауатха баргъан тенълеримден айырылыб кетерге суймедим. Алай болгъанлыкъгъа буйрукъгъа бойсунуб, Къазаннъа жетдим. Къазандагъы училище Къазан кремлде эди. Бу училище бурун пехота училище болуб тургъанды, энди аны, кѐб болмай, танк училище этгендиле. Командный составны кѐбюсю пехота училищеден эдиле. Меннѐ батальонну командири заменители болургъа буюрдула. Батальонну командири пехотаны подполковниги Устимов эди. Училищени начальниги полковник Ажгипов, комиссары полковник Шипов болдула. Мени чакъырыб, пехотачыланы танк урушха юретиуню мени бойнума салдыла. Бир кюн курсантланы боевой подготовканы къалай бардыргъанларын сынай бардым. Тирде курсантланы окъуу башняларында гитче калибри болгъан пулемѐтладан мараб, кюреше тура эдиле. Алайда ротаны командири тамада лейтенант Ерин, взводну командири Волков бар эдиле. Аллыма чабыб:

— Джолдаш капитан, не эсе да болмайды... — дедиле. Ала гитче калибри окъуу пулемѐтну атаргъа джарашдыралмай, юч-тѐрт сагъатны кюрешиб тургъандыла. Алагъа не айыб этерге боллукъду, къуру юч аины сборда болгъандыла. Керти усда болур ючюн, училищеде ол окъууну юч джылны окъургъа керекди. Пулемѐтну атаргъа джарашдырдым, прицелин (шанын) тюзетдим, къалай этерлерин кѐргюздюм...

Батальонну окъутуучулары кѐзюу-кѐзюу фронтха — стажировкагъа бара эдиле. Огневиклени, тактиклени

да орунларына мен къала эдим. Аны юсюне партбюроу секретарыны заместители эдим. Секретарь Гусев стажировкагъа фронтха кетиб, секретарлыкъ да мени бойну-маша тюшдю.

Бизни училищеде «Валентин» деген инъилиз танкла да бар эдиле. Наставление уа джокъ эди. Бир джолда бир инъилиз офицер бла эки сержант келдиле. Ала билгенлерин джашырыб, бизге джукъ айтмай эдиле. Техникани, танкланы иги билген танкистлени чакъырдым, кече гаражда танкны башындан аягъына дери чачыб, джугъун да къоймай, арагъа алыб тургъанлай, инъилиз офицерле келиб бек сейирсиндиле. Биз бир ыйыкны ичинде, кече-кюн да окъуб, кюрешиб, танкны да аны сауутларын да билдик. Джюрютюрге, къара атаргъа юрендик. «Бу орус офицерле, солдатла къалай аламатыла» деб бек сейир бола эдиле. Сора инъилиз танкланы частлары, сауутлары бла да иги шагърей болдукъ. Кече кюн да офицер кадрланы фронтха хазырлауу бардыра эдик. Фронтдан да юренирге бизге келе эдиле. Бир джолда фронтдан юч айлыкъ курсда строевой командирле болургъа политработникле келдиле. Ол курса мени тамада этдиле. Училищени начальнигине комиссарына да мени фронтха ийигиз деб джанъыдан рапорт бердим. Ала биягъынлай унамадыла. Сора Москвагъа бронетанк аскерлени кадр бѐлюмюне джаздым. Мычымай чакъырыу къагъыт келиб, мен джолгъа чыжъдым.

УРУШХА ХАЗЫРЛАНЫУ

Москвада 3-чю танк армияда танк батальоннга командирге буюрулуб, 1942 джыл октябрда Калуга шахаргъа бардым. Шахарны кюн батхан джанында къазауатдан чыгъыб, 3-чю танк армия кереклисича къура-

лыргъа деб, чегетлеге кириб тура эди. Армияны штабыды дедиле, бир землянкагъа кирдим. Анда бир подполковник кёкюрегинде «За боевые заслуги» деген медалы да бар, олтуруб тура эди. Хапарымы айтыб, къагъытларымы анъа бердим. Ол окъуб: «Сен батальоннъа башчылыкъ этелирмисе?» — деб манъа къараб тохдады. (Бу тылдан келген не биледи деб кёлюне келген болур эди). Меннъе алай айтханы бек ачыу тийди.

— Сен, джууугъум, къазауатда чыныкъгъан кючлю адам болурса! — дедим.

Сора ол онъсунмай:

— Бусагъатда бош орун джокъду, офицер составны резервине бар, — деди. Мен анъа:

— Къагъытымы бер, мен ызыма кетейим, — дедим.

Ол предписаниени да берирге унамады. Мен резерв офицерле болгъан джерге кетдим. Бир ыйыкъ чакълы тынчайдыкъ. Бир кюн къарагъанымда, офицерлени барысын стройгъа тизиб, эки генерал сёлеше тура эдиле. Бир генерал капитан Ивановгъа (ол алайда офицерлеге тамадалыкъ эте эди):

— Былайда да сен берилген ишни баджармайса, свяжны офицери болуб, штабда ишлейелмединъ, энди неге джарарса, — деб, тамам урушду. Ол уруша тургъан генерал Ючюнчю танк армияны командармы Рыбалко кёре эдим. Экинчи генерал Армияны Военный Советини члени генерал Мельников эди. Командарм Рыбалко мени джууукълашыб баргъанымы эслеп:

— Капитан, бери кел! — деди. Мен анъа ким болгъанымы, къалай келгеними къысхача айтыб, честь бердим, сорууларына джууабла этдим.

— Къазаннъа къайдан баргъан эдинъ?

— Москвада академияны тауусуб баргъан эдим.

Ол меннъе бек джити къараб айтды:

— Бюгюн кадрланы отделине кел да, начальник сени меннѐе тюбетсин, — деди.

Ол кюн салыб штабха бардым. Кадрланы начальниги подполковник мени командармгъа элтди. Командармны ал джарымы приемная, экинчиси джатхан джери болгъан узун ариу землянкасы бар эди. Генерал Рыбалко меннѐе алай айтды:

— Сен ол резервде тургъан офицерлени бир кесекге дери тамадалары бол, училищеледе ишлегенсе, сынамынъ болур, расписание салыб, юрениу ишлени бардырыргъа керекди. Менден буйрукъсуз бир джерге кетме.

— Болсун, — деб ызыма айланыб кетдим.

Барыб офицер составны юч ротагъа бѐлдюм. Биринчи рота ауур танкчыла, экинчи рота танкчыла, ючюнчю дженъил танкчыла; ротлагъа командирле салдым. Кесиме да штаб этдим. Расписание салдым, барысын да джыйыб, окъуу-юрениу джорукъну билдирдим.

Армияны штабындан бизни ишибизге къараргъа келген офицер бизде мизамны кѐрюб, бюсюреу этди.

Арадан бир ыйыкъ чакълы ѳтгенлей, бир кюн армияны штабындан телефон зынъырдады. «Капитан Багъатыр улу, орнунъа бир офицерни къой да армияны штабына кел», — деб, Командарм чакъыргъанын билдирди. Эртден бла эртде штабха салыб бардым. Командармны буйругъун кълума тутдурдула — мени бир батальоннъа командир этген эдиле. Землянкадан чыгъыб бара тургъанлайыма, сыртда джолну юсюнде ызымдан келген бир «вилис» тохдады. Къарасам, ичинде командарм Рыбалко меннѐе айланыб: «Капитан Багъатыр улу, мен сени иги танк батальоннъа буюргъанма», — деди. «Сизни ышаннъаныгъызны толтурургъа кюреширме, джолдаш генерал», — деб джууаб этдим. Къайсы бригадады деб сорсам боллукъ эди, уялдым да соралмадым. Батальоннъа джетгинчи тамам арыдым,

ач да болдум. Джау ну самолетлары башым бла учуб, анда-мында бомбала ата эдиле. Сора кѣб да кыйналыб, чегетде бизни бригаданы табдым. Баргъанлайыма танышым инженер тюбеди. Аны айтханына кѣре, бригаданы командири аурукъсунуб, элде бир юйчюкде джатыб тура эди. Бу да мени устазым, мени кѣргенлей, орнундан туруб: «Къайдан чыжъдынъ?» — деб кучачкълады. Комбриг Денисов, академияда бизни тактикадан окъуухан эди. Бир-бирибизге тюбегеникде барыбыз да къууандыкъ. Денисов айтды: «Бригада Т-34» деген орта танкаладан къуралгъанды. Юч батальонубуз барды. Сен тамбла бир батальонну алырса.»

Былайда танышларыма да тюбѣб, танкла да мен суйгенча орта танкла болгъанларына къууаныб тургъанлай, армияны штабындан телефон бла: «Багъатыр улу сизге джанъылыч тюшгенди, ызына джиберигиз», — деб буйрукъ келди. Денисов мени кесинде тыяр ючюн, кесини штабыны начальнигин армияны штабына джиберди.

Бир заманда штабны начальниги къайтыб келиб: «Багъатыр улуну былайда къояргъа унамайды. Командарм штабха чакъырады», — деди.

Теньлеримден айырылыргъа суймей эдим, алай а буйрукъгъа бойсунуб, мен армияны штабына кетдим. Командующий Рыбалко мени 97-чи аур танк бригадада батальонна командир этди. Аллындан да буйрукъ алай болуб, подполковник Меркулов къатышдыргъаны белгили болду. Аур танк бригадагъа бардым.

Ала бир чегетни ичинде тура эдиле. Бригаданы командири полковник Потапов, замполити полковник Шахметов, полит отдельни начальниги подполковник Бурлаков, штабны начальниги майор Никитин бла шагърей болдум. Потапов да танышым болуб чыкъды. Мен 1932 джыл Орлов училищеде курсант заманда, По-

тапов джолдаш гаражда техник болуб күүлукъ эте эди. Мен аны кѣргенлей огъуна таныдым. Ол да мени багъалатды.

Бизни 97-чи аур танк бригаданы юч батальону бар эди. Батальонла уа бош батальонла тюл эдиле, ала кеслерини мухурлары, хозяйстволары да болгъан частла эдиле. Меннѣе аур танклары болгъан биринчи батальонну бердиле. Батальон чегетни ичинде тура эди, личный составны стройгъа тизиб, шагърей болдукъ. Материальный частны хозяйствосун да алдым. Личный составны ичинде бир къауумланы халилерин джаратмадым, бузукъла кѣб эдиле. Экинчи кюн штаб землянкагъа киргенимде, бир техник-лейтенант таяныб тура эди.

— Сен кимсе, — дедим анъа.

— Частда дежурныйме, — деди.

— Тюнене стройда бармы эдинъ, мени таныймыса?

— Бар эдим.

— Сора нек рапорт бермейсе, сенинъ званиени ким бергенди? Уставны билмеймисе? — деб урушдум.

Ол меннѣе джууабха:

— Чынымы ал, — деб демлешиб тохдады. Анъа взыскание бердим. Тамада адъютант Ивановну чакъырыб, аны дежурстводан къоратдырыргъа буюрдум. Андан сора личный составда къуш-муш болуб, сѣзле бардыргъанларын эшитдим. «Бу тылдан келген капитан кесин асыры къаты тутады, узакъгъа баргъа эди» дей эдиле. Была менден эсе алгъа къазауатда болгъанларын хаман чертиб, махданаракъ тура эдиле, алай а мен бир джукъну къулагъыма алмай, аскер мизамны тутаргъа излемегенлени джорукъгъа сала эдим. «Урушла алкъын алдадыла, джигит кесин танытыр», — деб мен да алай айта эдим. Была мен келирни аллында Козелек операциядан чыкыгъан эдиле. Кѣб турмай батальонда

офицерлени барысы бла шагърей болдум. Строй джанындан заместителим тамада лейтенант Капустин, замполит капитан Довгань, зампотех Гришин, парторг капитан Бородин, хозчастдан помощник капитан Пивоваров эди.

Октябрь айда танкланы платформалагъа джюклеб, эшелонла болуб, алайдан кетдик. Поточная деген станциягъа келиб тюшдюк. Алайдан танкланы тизгин колонна этиб, 20 километр чакълы барыб, Кобылин чегетде тохдадыкъ. Ол Тула областны джери эди. Былайыны бек ариу нарат эм нызы агъачы бар эди. Бу патчахны заманында уллу помещикни агъачы болгъанды.

Бютеу 3-ю танк армия чегетни ичинде джарашды. Чегетни кыбыла джанында бизни 97-чи ауур танк бригадабыз тохдады. Былайда танкланы чархларыны башына дери джерге къазыб, алларын эмда тоблзрын фронт таба айландырыб, иги джарашдырдыкъ. Башха техниканы да алай этдик. Аскерчилеге землянкала къаздыкъ. Землянкаланы къанджал печле бла джылыта эдик, терезелеге салыргъа мияла джокъ эди. Акъ къагъытланы салидол джагъыб, джылтырауукъ этиб, мияланы орнуна сала эдик. Лампа болмай, чыракъланы да кесибиз эте эдик, снаряд гильзалагъа газол (нефтни бир тюрлюсю) къуюб, бысдырладан ёзек этиб, джандыра эдик. Бизни танкларыбыз къазауатдан чыкъгъан эмда ремонтха да кирген ауур машинала эдиле. Аланы иги джамар ючюн, кёб кюреше эдик.

Потапов бир джолда манъа:

— Сен урушха хазырланыуу аз бардыраса, танкланы ремонтларыны юсюнден кёб кюрешесе, — деди.

— Меникиле эски танкладыла. Ала джюрюмеселе, мен уруш не кючюм бла этерикме? — деб джууаб этдим. Полковник алай разы да болмады, ёнгъе мен тюз

болур эдим, джукъ да айтмай, кесини ишине кетди. Ноябрь бла декабрьда аскерчилени иги юретиб, урушлагъа хазырландыкъ.

РОССОШЬ УРУШЛАДА

Къышны суукукъ кюнлерини биринде, буйрукъ келиб, 3-чю танк аскер джолгъа чыкъды. Поточная деген станцияда бизни 97-чи танк бригадагъа темир джол платформала бердиле, хар батальон бирер эшелон болду. Эшелон эки сутканы барыб, ашхамгъа Калач деген станциягъа джетди. Джаууу самолетлары бизни эшелонну эслеб, бомбала атыб тебретиле. Эрлей танкланы джерге-джерге тюшюрдюк, бомба тюз келиб юсюне тиймесе, танкга джукъ этмейди. Ол себебден биз хазна заран джетмей къутулдукъ. Алай а станцияны чачхан эдиле.

Биз танкланы тизиб, шахардан чыкъдыкъ. Экинчи кюн 97-чи танк бригаданы батальонлары бир джерге джыйылыб, аскер мизам алдыла.

Къазауат аллыбызда болса да, джашауу джорукъну бузмай эдик. Былайда джанъы 1943-чю джылгъа тюбедик. Той-оюн, къууанчла этдик.

Ол джыл къар асыры теренден снаряд, патрон, запас керекле, азыкъ джюкленнъен автомашинала джюрюелмей, аланы танклагъа тагъыб чыгъара эдик.

Юсюн кюмюш кибиб буз джабыб тургъан Донец суудан ётерге керек эдик. 40-шар тонна болгъан ауур танкланы буз кёлтюреллик тюл эди. Ол себебден кёпюр этилген джерге бардыкъ. Саперла бузну тешиб, суууу тюбюнден багъанала салыб, юсю бла тегерек агъачдан кёпюр этдиле.

Танк колоннала суудан ётуб, Кантемировка шахар-

къазылыб, аланы биринден-бирине ётерге джолла джарашыб эдиле. Оборонаны экинчи эшелонунда танкла, артиллерия хазыр болуб тура эдиле.

Экинчи кюн танкист командирле бла джаяу аскерни башчылары, акъ халатла кийиб, автомашиналагъа миниб, бир мийик узун сыртны этегине бардыкъ. Машиналаны кёкенле ичинде къоюб, сыртны башына джаяу чыкъдыкъ.

Сыртны бу къыйырында бизни джаяу аскер, оборона тутуб, ары джанында джаула бла атыша тура эди. Бизни къымылдагъаныбызны кёрген болур эдиле, немецле юсюбюзге къоргъашын буз джаудурдула, сол джаныбызда узакъ болмай элчикден миномётла атылдыла. Кёзню джумуб ачынчы талай офицерибиз аду.

Алайдан джаллаб, ызыбызгъа эниб баргъанлай, мени аллымда джаяу аскерчи командирни башына окътйиб джыгъылды. Сермеб аны тутама дегенлей, мени башымда бёркюмю окъ уруб тюшюрдю. Джерге бауурну бериб, сюркеле, къоба, тубюне эндик. Онъ джаныбызда къауралада бугъуб, джаууна снайперлери атханларын билдик.

Биз танкларыбыз тургъан джерге къайтдыкъ. Алайгъа командарм Рыбалко джолдаш келиб, джыйылыуда сёлешди. Сёзюню ахырында былай айтды:

— Капитан Багъатыр улу, капитан Крылов джолдашла! Бу операцияны джетишимли этерик сизни ауур танкларыгъыздыла. Эки батальонну борчлары: джаууна оборонасын чачыб, эм кеминде беш километрге алгъа барыуду. Алай этиб, сиз джол ачсагъыз, «Т-34» орта танкла ызыгъыздан кириб, джаууна толусу бла чачарыкъдыла.

Бу бизге буйрукъ болду. Танъ аласына ауур танкла чабыуул этерге деб позициягъа чыкъдыкъ. Мени танкларым сол джанында, капитан Крыловну колоннасы да

мени онъ джанымда, бир километр чакълы позицияны тутдукъ. Бизникиле джаугъа бирден тоб атыуну башладыла. Ауур снарядла бизни башыбыз бла шууулдаб барыб, джаууну оборонасында чачыла эдиле. Тоб атыу эки сагъат чакълыны тохдамай барды, кёк бла джер тю-тюннъе, отха къатышдыла.

Танкистле башларына шлёмларын кийиб, радиостанцияларын къуруб, хаб-хазыр болуб, буйрукъ сакълаб тохдадыла.

Бир заманда танк бригаданы командири, полковник Потаповну: «Алгъа, атакагъа! Ата джурт ючюн!» — деген буйругъун эшитдим. Ол сагъатдан радио бла буйрукъ бердим: «Тынъылагъыз барыгъыз да! Алгъа, атакагъа!»

Танкла джайылыб сыртны тюбюнден ёрге сюркелиб тебретиле.

Танкистлени уставы урушда хар кимни орнун кёрюзеди. Командир олтургъан танк къалгъанладан 100—200 метрни артхаракъ къалыб, колоннаны болумун кёрюб, аллында колоннасына тюз буйрукъ бериб барыргъа керекди. Урушха кирген кёзюуде адам кесин къатдырыргъа, эс ташламазгъа, алгъасамазгъа керекди: бир командирни болумсузлугъу себебли кёб адам къырылыргъа боллукъду.

Бойнубузда болгъан уллу борчубузну эскере, хар адамгъа къайгыра, биз къаты урушну башладыкъ.

Джауъланы бютеу табылгъан сауутдан къуя тургъанларына да къарамай, немец оборонаны къыйырындан кирдик. Хар танкны артындан бир агъач чана тагъылыб, юсюнде 20 аскерчи олтурады. Ала керек джерде танклагъа болушурча сауутлангъан сапёрладыла.

Къаты сермешюу башланды. Махдалыб тургъан эсе-совецле окопаладан чыгыб, сауутларын атыб тебретиле. Тушманлагъа келген кюнню былайда керти кёрдюк.

Танкла от бюркедиле, траншеяланы юслеринде бурулуб оядыла, ичлеринде адамланы теблейдиле, танкистле люккладан гранатланы окопалагъа атадыла. Къачыб чыкъгъан фашистлени танкла бла келген отрядла чёб-лейдиле. Сууукъдан санлары тартыннъан немецле терен къарда къачалмай, джюннъе тюшген тауукълача болуб джыгъыладыла...

Бизни сол джаныбызда элчикден бир уллу фашист автоколонна чыгъыб, сокъмакъ джол бла ызына къачыб тебрегенин кёрдюк. Автомашиналаны артларындан ол бизге атхан миномётла, транспортёрла дагъы да кёб техника тагъылыб эдиле. Юслеринде мотопехотачыла тыкъ-тыкълама болуб олтургъан эдиле.

Нени да къоюб, ол колоннаны артына бир чыгъаргъа къаст этдик. Танкланы бир тизгиннъе салыб, ол колоннаны онъ джаны бла айландыкъ. Муратыбыз ала ны алларын тыйыб, толусу бла къурутургъа эди. Ала тюз джолну дженъил бара эдиле. Биз а терен къарны джырыб, терк къымылдаялмай эдик. Ол джаулары къутулуб кетерча таныб, танкымы тохдатыб, радио бла команда бердим:

— Барыгъыз да тохдагъыз! Башняланы сол джанына буругъуз, тобладан, пулемётладан джаугъа от ачыгъыз!

Джауу кёб машинасына снарядла тийдиле. От тюшдю, болгъан чачылды. Алда баргъан беш алты машинадан къалгъанланы къуршаладыкъ. 1-чи ротаны командири Алексеев колоннаны башындан, 2-чи ротаны командири Титов аягъындан кириб, теблеб, немец техниканы джолгъа джайдыла, къалгъанла ортадан кирдиле, сапёрла чаналадан тюшюб, автоматла, гранатла бла джауу адам кючюне уллу халеклик салдыла. 300-ден артыкъ адамны пленнъе алдыкъ, бизни къолубузгъа кёб сауут, техника тюшдю.

Биз джаула бла кюреше тургъан заманда 15-чи танк корпус оборонасын чачыб, фашистлени сюрюб тебреди. Эки танк корпус да ол кюн къаты уруш этдиле. Бизден кѣб адам джигитлик кѣргюзе, тушманны хорладыкъ.

Ашхамда биз сборный пунктха джыйылдыкъ. Алайда техникадан, адам кючден кѣоранчны тергеу, танклагъа горючий кѣуюу, снаряда алыу болду, адамлагъа да азыкъ ашатдыкъ.

Бу урушда мени батальонумдан эки танк кюйген эди, 9 адам ёлюб, 17 адам да джаралы болгъан эди. Капитан Крыловну 6 танкы кюйюб, адамларындан да танъ кесек кѣорагъан эди. Ол джауну танклагъа атыу-чу тобларына тюртюлюб, аладан кѣб ачыгъан эди.

— Сен терс болгъанса, Крыловгъа болушмагъанса, — деб танк бригаданы командири полковник Потапов мен-нѣ разы болмагъанын билдирди. — Ол колонна кѣай-гъылы болмай, Крыловгъа кѣарасанъ, аны аллай бир кѣоранчы боллукъ тюл эди.

— Тюз айтасыз, сиз тамадасыз, алай а радио бла мен-нѣ буйрукъ нек бермедигиз, хоншум кѣарыу-суз болгъа-нын нек билдирмедигиз? — дедим мен.

Биз иги кѣызарышыб сѣлеше тургъанлай, командарм Рыбалко джолдашдан связь джюрютген офицер келиб, Потаповгъа:

— Сол флангда уруш этген танкланы командири кимди? — деб сорду.

Потапов, энди анъа урушургъа тебрегендиле деб, ичинден кѣууана, мени кѣргюздю:

— Ма олду!..

— Командарм аны тукъумун билигиз, мени атым бла бюсуреу да этигиз деб джибергенди, — деди офи-цер. Сора меннѣ айланыб:

— Сиз 15-чи танк корпусну хорламына уллу болуш-лукъ этгенсиз, — деди.

Попов а джунчуб кызарды, менъе накъырда этерге кюрешди...

Эки сагъат чакълыдан биз алайдан кетдик. Прорывгъа баргъан танклагъа къошулуб, джау нузындан тюшдюк. Ивановка деген элден немецлени обороналарыны экинчи эшелону башлана эди. Алай а ала да былайдан келтирюлюб къачхан эдиле.

Бизни биринчи танк батальон хаман да колоннаны аллында бара эди да бу джол да биз алгъа чыкъдыкъ. Ызыбыздан келгенле экинчи батальонну танклары эдиле. Мотострелок батальон десант болуб, танкланы юслерине миндиле.

Элден чыгъар кёзюде колоннаны тохдатдыкъ, ары бери къараб, элни огъары къыйырында бир юйге кириб джылыныргъа, адамлагъа хапар сорургъа мурат этдик. Сууукъ ийире эди, мен алгъа чабыб бир юйге кирдим. Ызымдан механик-джюрютюучю Рыбников, радист Орлов келе эдиле.

Юйню ийеси къарт бла саламлашыб, печь аллында чёгелеб къолларымы джылытыргъа олтургъанлайыма, биреу артымдан келиб эки къолтукъ тюбюмден къаты къысды. Ызымдан Крылов кириб, ойнары келиб кюреше шойду деб:

— Кет, Виктор, безиме! — дедим.

— Олсагъатдан автомат очередь берилди, мени къысхан, къолларын джибериб, аякъларымы тюбюне машокча тёнъереб тюшдю. Къарасам, немец офицер. Дагъы да бир юйден чыкъгъан немец къауумну Орлов автомат бла къырды. Мен да мени таба келгенлени герох бла уруб аудардум. Нёгерлерим къайгылы болуб бурулуб къарасам, автоматы бла Орлов сюелиб тура эди. Мени ол сау къалдыргъаны ючюн бери айланыб, аны къучакълаб, упба этдим. Орлов мени бек сюе эди. Мен къайры барсам да ол автоматы бла мени сакълагъанлай айла-

ныучан эди. Биз былайда билгеннѣ кѣре бизге чабхан-ла немец аскерлени артларында кѣалыб, прикрытиѣ этген батальондан кѣре эдим, кеслери да бизни келлигибизни мараб туруб, джаныбыз саулай тутуб элтирге умут этгендиле, юйде адамла ўа джукъ айтыргѣа кѣоркѣуб, дыгалас эте тургъандыла...

Биз эс джыйыб тюгел джылыныб да бошагъынчы:

— Немецле кѣуршаладыла! — деб эшикден кѣуугъун таўуш эшитилди. Юйден чабыб чыкъдыкъ. Потапов буйрукъ берди. Мен тачкыма джетиб, миниб алгѣа тебрѣдим.

Крылов сол джанына бурулду; джаяў кѣаўумгѣа элди джаўладан тазалаб, «тараб» чыгъаргѣа керекли болду.

Кѣаранъыдан кѣзге тюртгенни кѣрмей эдик, джанъы кѣарны джарыгъында кѣаралдыла аз таныла эдиле. Урушну булутлары кѣкню джабхан эдиле. Аллыбыздагъы чегетге кѣачхан джаўла таба тобладан, пулемѣтладан окъ джаўдурдукъ. Атылгъанны джарыгъы бла бир тишни джанында ат чананы кѣрюб джууукъ бардым. Эки ат чанагѣа джегилиб, бир ат да артындан тагылыб, асыры терлегенден тютюн эте тура. Орлов да тюшюб мени кѣатыш келди. Ол чанадан кѣзюн алмай:

— Чанада бир уллу чемодан бла портфель барды! Ийелери бизни кѣргенлеринде, быланы да кѣюуб, кѣачхан болурла, — деди.

Чемоданланы танкны ичине салдырыб, чабыуулну тохдатмагъанлай, алайдан кече бла алгѣа кетдик.

Эртден бла эртде бир элчикге джетдик. Былайда аўузланыргѣа, машиналагѣа да горючий кѣуяргѣа оноулашдыкъ. Мен элни кюнбатхан джанында, Крылов — кюн чыкъгъан джанында, мотопехота — север джанында, штаб да — ортасында тохдадыкъ. Хар подразделение орнуна джарашхандан сора, мен Орловгѣа:

— Бу юйге бурулуб, бир джукъ къабайыкъ, чемоданны да портфельни да келтир, нелери бар эсе да алагъа да бир къарайыкъ, — дедим.

Ол чемоданны ичинде ариу ич кийимле, генерал кийген тыш кийимле портфельде да джерлени картасы бар эдиле. Фашист генерал кийимлерин да къоюб джаллагъан кёре эдим...

Кёб турмай эшикге къараб, орамда полковник Потаповну кёрдюм. Аны къатына бир «вилис» джырылдаб джетиб тохдады. Андан чартлаб тюшген адамгъа: «Джолдаш генерал!» — деб Потаповну рапорт бере тургъанын эследим.

Генерал аны айтханыны артына дери тынъыламай, къыджыраб:

— Не сакълайсыз былайда? — деб сорду.

— Джолдаш генерал, танклагъа горючий къуя турабыз, бусагъатдан кетерикбиз.

— Тебрегиз, джауъгъа солуу бермезге керекди, чынъ алгъа бир батальонну дженъил джибер, къалгъанла артдан барырла.

Алайда мен кёзге тюшдюм, Потапов мени эслеп:

— Ма 1-чи батальонну командири барсын! — деди.

Генерал мени чакъырды.

— Картанъ бармыды?

— Барды, джолдаш генерал!

— Бери къара, — деди кесини картасын чыгъарыб, — ма бу сыртны кёремисе, аны бери джанында бизни джаяу аскерибиз бетджан салыб турады. Сыртны ары джанында Россось деген шахар барды. Бизникиле ол шахарны тегерегине джууукълашхандыла. Алагъа, танк броневик кюч бла болушургъа керекди. Джаяу аскер тургъан джерге джетгенлей, сен талай къызыл ракета джиберирсе. Ала сени ызындан туруб, чабыуулну башларыкъдыла. Сыртха чыкъгъанлай, шахар кёрюнюкдю.

Танкланы фронт бла кенънъе тизиб тургъанлай, тобладан шахардагъы джауъга атыб тебрегиз!

Генерал дженъил сѣлеше эди. Меннъе джити къараб, буйругъун андан ары айтды:

— Шахарны ма бу къыйырында кѣпюрчюк барды. Сиз андан джырылдаб ѳтесиз, от джандыра орамла бла шахарны ортасына чыгъасыз, тохдамай ары къыйырына барасыз эмда къачхан заманларында фашист аскерлени джолларын кесесиз. Ма буду борчунъ, джигит бол!

Бу генералны мен биринчи кѳре эдим. Ол генерал Зинкеевич эди. 3-чю танк аскерни штабыны алгъыннъы начальниги, кеси да 12-чи танк корпусну командири полковник Чистяковха бомба тийиб ѳлгенинде аны орнуна салыннъан эди.

Олсагъатдан танкланы джолгъа чыгъардыкъ. Сыртны бери джанында, генерал айтханча, джаяу аскер тура эди. Аны аллына чыгъыб, къызыл ракетала атханлай, аскер къобуб, ызыбыздан тебреди. Сыртдан Россошь деген шахарны кѳрдюк, тобладан атыуу тохдатмагъанлай, къыйырындай кирдик. Танкла майдандан чыгъаргъа бизни мотострелок бригадабыз полковник Фестов джолдашны башчылыгъы бла шахарны сол джанындан айланды.

Фестов бла мен тюеб саламлашдыкъ. Ол айтды:

— Биз темир джол вокзалгъа чабыуул этерикбиз. Сиз шахарны тюз ортасы бла барыб, темир джолну ары джанындан чыкъсагъыз иги боллукъ эди.

— Генералны буйругъу да сен айтханчады, алай этерикбиз, — дедим.

Танкла шахарны ичинде кѳрюннъенлей, джаулагъа уллу кыскынык кирди. Ала сауутларын техниканы да атыб, башларын алыб къачдыла. Бир къауумлары да къолларын ѳрге кѳлтюрюб, кеслерин пленнъе бердиле. Айхай, пленнъе алыргъа заманынъ болса уа! Ызыбыз-

дан келген джаяу аскер алыр деб, заманны тас этмей алгъа кетдик.

Орамны кыйырында автомашинала, тобла басыныб тургъангъа келдик. Джау машиналагъа миниб, къачаргъа мурат эте тебреген болур эди. Алай а биз танкладан тохдаусуз ата, таб тюшгенни танк бла теблете, онъларын алдыкъ. Асыры джунчугъандан ала бизни аллыбызны тыяргъа кюрешмедиле, тыяр кючлери да джокъ эди.

Орамлада уруш бара тургъанлай, юледен тишируула, къартла, сабийле чыгыб, джаулулкъларын, къолларын силкиб: «Бизникиле, бизникиле келдиле!» — деб, къууанч болуб, кёзлерин сюрте, аллыбызгъа чабдыла.

Шахарны север джанына чыкъдыкъ. Былайда Гитлерчи уллу джаяу аскер къачыб бара эди. Чаналагъа мазаллы къадырла джегилиб, обозлары тизилиб, ашарыкъ, кийим, аскер сауут кёб эди. Танкланы кёргенлей, обозланы къоюб къачыб тебретиле. Тобладан, пулемётладан ата башлагъаныкъда сау къалгъанлары бары да къолларын ёрге тутдула. Биз алайда кёб плен эмда харекет алдыкъ.

Шахарны кыйырында складланы табдыкъ, аланы ичлери тюблеринден-башларына дери ашарыкъдан тоботулу эди. Машокла бла шекер, крупа, туз, бёчкеле бла джау, бал, кёб эт бар эди, арба чархлача, бышлакъла, ящикле бла печенье, конфетле, кыймала, тюрлю-тюрлю конякла, ром, шампан винола, кёгет, тютюн дагъы да башха затла толу эдиле.

Складха къарауул салдыкъ. Фашист оккупантладан бош болгъан инджилиб тургъан шахарчылагъа кёб зат чачдыкъ, андан къалгъанын аскерибиз джетгинчи сакъларгъа буйрукъ бердик.

Генерал Зинкеевичге бизге берген буйругъун толтургъаныбызны радио бла билдирдим. Генералны иши къаты болур эди, мени бла кёб сёлешмедиле.

Джауу аскерини джолун кесиб, танънъа дери алайда къарауул салыб турдукъ. Ашаб-ичиб, танкистле иги солудула. Кечени узуну джаяу аскерибиз шахарны ичинде уллу уруш бардырды. Джауланы иги кесегин къырыб, шахарны тазалады, кёблени да пленнъе, алды.

Аны эртденбласында танк аскерле къачыб баргъан джауланы ызларындан тюшдюле. Бу фронтда италия-ыла да бар эдиле...

Ачыкъ сыртны юсю бла бара, бизни колоннабыз ючтёрт баракга тюртюлюб къалды. Алайда тохдадыкъ, сууукъсурагъан адамла талай экипаж танкладан тюшюб, баракга кирдиле.

— Барыб бир къарачы, танкистле къайры тас болдула, — деди меннъе Потапов.

Мен бир баракга кирдим, кирсем джыйырма чакълы италян аскерчи уллу отну тегерегинде олтуруб джылына тура. Герохдан ёрге талай кере атыб: «Къолларыгъызыны ёрге кёлтюрююз!» — деб къычырдым. Ала къолларын ёрге тутуб: «Биз профессорлабыз!» — деб хахайладыла. Ала медицина къуллукъ этген адамла кёре эдим. Аланы ичинде бир джаш офицерчик къолларын хурджунларындан чыгъармай тура эди. «Сен кимсе?» — деб джити къарагъанлайыма, олсагъатдан хурджунундан герохну чыгъарыб тюз бетиме атды. Насыб-ха, окъ тиймей, къулакъ джанымы къыздыра озду, ол да менден манъылайына эки исси къоргъашын алыб, босагъада чёмелди.

Къаллай болса да джаугъа ариулюкъ джарашмазын эскериб, ызымдан келген аскерчилеге врачланы тинтирдим. Андан сора аланы тылгъа ашырдым.

Бир заманда къарагъанымда, къара чаукача, кёб аскерни бир джаныбыздан къуюлюб келгенин кёрдюк. Къуугъун этиб, атакагъа кирдик, алай а ала урушур

къайгылы болмай, сауутларын атыб къолларын ёрге кёлтюрдюле. Ол аскерни ёлгенден башха къарыуу къалмагъан эди. Солдатланы юслеринде джукъа шинелчиклери, джайгъы пилоткачыкълары, бузлагъан ботинкалары, боюнларында тиширыу джаулу кълары, аякъларындан тобукъ башларына дери да салам гырмыкла чырмаб, абызырагъанла эдиле.

Аланы да Россошь шахарда пленнъе тюшгенлени джыйгъан пунктха ашырдыкъ.

Андан ары барыб, бир талай элни да алгъандан сора, азыкъ, горючий керекли болуб, ол затланы келтирлик эшелонубузну сакъларгъа оноу этдик. Алай а экинчи эшелон ызыбыздан келмей, мычыды. Потаповну буйругъу бла мен ызыбызгъа къайтыб, ол эшелонну излерге керек болдум. Бир автомашинагъа джыйырма автоматчикни миндириб, джолгъа чыкъдым. Бара-барыб, ашхам заманда кесибизни разведчиклеге тюбедим. 97-чи танк бригаданы разведчиклерини тамадасы майор Лётов эди, бизни корпусну разведчиклери бютеу да 40 адам бола эдиле. Аланы юч автомашиналары, юсюнде станковый пулемёту болгъан бир ат чаналары, бир бронемашиналары бар эди. Мен да алагъа къошулдум.

Ала меннъе экинчи эшелонну аллын джаула кесиб тургъанларын айтдыла. Ишни толу болумун таныр мурат бла джаула болгъан джанына тебретдик. Къарангъы болуб, кёз байланды. Аллыбызда бир чатны ичинде кёб къаралдыны кёрюб, кимледиле экен деб сагъышландыкъ.

Машиналаны сыртда къоюб, ары джаяу барыргъа тохдашдыкъ, аллыбызда пулемёту болгъан ат чана кетди, аны ызындан 40 чакълы адам болуб тебретдик.

Къаралгъанла джаула кёре эдим, биз алагъа бек къысха кириб къалыб, ызыбызгъа джалларгъа мадар табмадыкъ. Ат арбада баргъан бешёулен тарх деб да

атмагъанлай, аланы къолларына тюшюб къалгъан эдиле. Немецле: «Русс, сдавай!» — деб къычыра эдиле. Биз ол джоббугъа гранатланы басдыкъ, ала да пулемётдан, автоматладан къуйдула. Сермешюу башланды, аманны кеминде, терен къаргъа бата, тура биз аладан 30—40 метрни ызыбызгъа турдукъ, алай а кетиб да къалалмадыкъ, кюреширге да кючюбюз азлыкъ эте эди. Джаула аман селешиб: «Сдавай, аллес капут!» — деб хахайны баса эдиле. Биз да: — «Бир адам да сизге пленнъе бармаз!» — деб къычыра эдик.

Биз кюрешген заманда мени бир солдатумы кёкюрегинден окъ тийиб джыкъды. Ол къызыуу бла ары-бери чабыб, мени къолума гранатланы бериб кюреше эди. Аны тукъуму Малкин эди. Аллай солдатланы унутургъа къыйынды...

Бизни пелахха къалгъаныбызны сезиб, сыртда къалгъан броневики джырылдаб джетди. Джаулагъа пулемётдан от ачды, бизге аладан айырылыргъа болушду. Алай да 40 адамдан сау чыкъгъан беш солдатыбыз, майор Лётов эмда мен болдукъ.

Машиналагъа миниб ызыбызгъа къачдыкъ, Малкинни джаны саулай лазаретге бердик, кесибизни частха хапар билдириб, танкла бла ол уруш этген джерибизге айландыкъ. Джауу алайда къалгъан аскерин муштукъул этиб, чачыб кесибизни эшелоннга да джол ачдыкъ.

Андан ары къазауатны джоллары бизни Воронеж областда Волуйки деген шахаргъа келтирди. Ол узловой темир джол станция эди. Былайда да эсден кетмезлик бир ишни кёрдюк.

Бизни аскер шахаргъа чабыуулну башлагъанлай, анда болгъан, фашистлеге болушхан итальян аскерчиле, вагонлагъа хазырлана тургъанлай, немецле аланы вагонладан къысдаб, кеслери миниб кетерге умут эт-

гендиле. Ачыуланнъан италиянла алагъа миномётладан басыб тебретиле. Ма ала бир-бири бла алай кюреше тургъандай, бизни танкла станцияны кюршаладыла. Эки къауумуна да адамыча атыб тебретиле. Алайда къырылгъан бла пленнъе тюшген джауу саны-санауу джокъ эди. Бизникиле аланы уллу складлары, кёб сауут-сабалары алдыла.

Андан сора бизни 97-чи танк бригадабыз бир ыйыкъ чакълыгъа былайдан 18 километрде Уразов деген шахарда тохдады. Танкларыбыз аз болгъан эдиле. Тылдан келген марш роталадан адам эмда техника алыргъа, танклагъа ремонт этерге, юсюбюзню-башыбызны да бир джууаргъа, алай бла экинчи уллу операциягъа хазырланыргъа керек эдик.

ХАРЬКОВ ТАБА БАРЫУ

Уразов деген шахарчыкъда бир ыйыкъ чакълыны солуб, эс джыйдыкъ; марш колоннала келгенлей, аладан «Т-34» маркалы орта танкла алдыкъ; кесибизде къалгъан 5—6 ауур танкны башха частха бердик. Алай бла бизни 97-чи танк бригадабыз орта танккладан кюралды.

Ол кезюуде бизни аскерлерибиз Чугуев шахарда къаты урушла эте эдиле. Буйрукъ болуб, биз да ары тебретдик. Танкланы джюрютюучю бир къауум механиклерибиз къарыусузлукъ этиб, бир къауум машина тохдаб, къалгъанладан артха созулдула. Механиклени уралда окъуу полклада ючюшер айны юретиб джиберген эдиле. Ала кеслери да тюрлю-тюрлю аскерледен, госпиталладан чыкыгъан адамла эдиле.

Кюнорта заманда бир шахарчыкъда тохдаб, танкланы бир джерге джыйдыкъ. Бузугъу болгъанланы къараб

тюзетдик. Инъирде алайдан кетиб, бир элде кече къалдыкъ. Экинчи кюн ашхам заманда Чугуев шахарны къыйырына джетгенлей, джауу самолётлары бизге бомбаланы кызыу куйдула алай болгъанлыкыгъа танклагъа джукъ да этелмедиле. Джаяу аскерле бла бирлешиб, бир-бирибизге болуша, шахаргъа чабыуулну башладыкъ.

Джаяу аскер бу шахар ючюн уруш этгенли эки ыйыкъ чакълы бола эди. Биз да къошулуб бек къаты сермешиуле бардыла, экинчи кюн шахарны да алдыкъ. Былайда бизни бир танк ротабыз, тамада лейтенант Князевни башчылыкыгъа бла бек уллу джигитлик этди.

Шахарны кюн батхан джанында джауу бир миномёт батареясы бизни джаяу аскерибизге бек уллу къоранч сала эди. Князевни танклары шахарны ичи бла ётюб, батареяны арт джанындан чабдыла. 12 чакълы миномётларын теблеб, иги кесек адамларын кырдыла. Алай бла джаяу аскерге керти болушлукъ этдиле. Ол шахарны алгъандан сора аны тегерегинде кёб элни да фашистледен тазаладыкъ.

Андан сора Харьков ючюн урушла башландыла. 1943-чю джылны февраль айы. Къар терен эди, ийирген сууукъла бешли ёгюзню мююзлерин буруб алырча эдиле.

Чабыуул этген аскерчилеге бек мардасыз къыйынды. Алай а кёк да, джер да джанадыла. Аскерчиле джай чилледеча кыызгъандыла. Баш Главнокомандованиени буйругъу бла аскерле бары бирден Харьковну алыргъа чабыуул этиб башладыла.

Бизни 97-чи танк бригадабыз шахарны Мерефа деген къыйырына чабарыкъ эди. Мен баш колоннада эдим, совет аскерле шахарны къуршалаб, аны алыргъа хазырлангъан заманда, гитлерчиле болгъанны оюб, кюйдюрюб, къара кёсёу эте эдиле. Минала салыб, ала-

мат юйлени атдыра эдиле, шахарны адамларына уллу артыкълыкъ эте эдиле.

Мерефадан кетиб тебреген немец от салыучула да юйлени кюйдюрюб тебретиле. Сабийле, тиширыула, къартла башларын терезеледен тышына атсала, пулемётладан, автоматладан атыб, джаныуар къан алгъан фашистле совет адамланы къыра эдиле. Ол артыкълыкъны джюрепим кёлтюремей, чабыуулну башларгъа сигналны да сакъламай, радио бла «Алгъа!» деб батальонгъа команда бердим. Танкла джау билмей тургъанлай, орамлагъа дженъил кириб, уруб башладыла. Джан алыучу фашистле башлары къайгъылы болдула. Биз да аланы ол джунчугъанлары аязыгъынчы, итлени къыргъанча къырыб тебретдик. Орамлада джауланы кёблери сойланды. Ол шахарда къырылгъан совет адамланы къанларын толусу бла алыр ююн, бир мурдарны да сау къоймазгъа ант этген эдик.

Джаула Харьковну кюн батхан джанында Буда деген элчикде къутулургъа кюреше эдиле, терен къарда сауутларын, кийимлерин атыб къача эдиле. Алай а танкладан къутулургъа къайда! Танкла сюрюб джетиб, пулемётладан атыб, басдырыб талкъ эте, элчикге кирдиле. Кёлюбюзню кенъдирдик.

Кече элчикде къалдыкъ. Элчиле тегерегибизден басыныб, къучакълай, ийнакълай эдиле. Асыры къууангъандан кёб адам джылай эди.

Эртден бла бютеу бригада Буда деген элчикни къатында чегетчикге джыйылыб, тохдады. Ол элчикден кесибизни мотострелок батальонубузгъа адамла алыб, къошдукъ. Потапов бу батальонгъа чегетчикни ары джанында джауну позициясын тинтерге буюрду. Бригаданы штабыны начальниги Никитин бла мең аланы ызларындан кесибиз къарай бардыкъ.

Джангъы аскерчиле бир кесек баргъанлай, джаула

алагъа пулемётдан атыб, къырыб башладыла, сора аскерчиле джатханлай, бизни эслеб бизге да атдыла. Къачыб, терекни джанында къаргъа бауурландыкъ. Бузча джауъган окъла терек бутакъланы кесиб, юсюбюзге тюшюре эдиле. Былайда джаууну бегиб тургъанын анъыладыкъ. Терен къарда джата-тура кючден-бутдан ызыбызгъа джыйылдыкъ. Узаймай генерал Зинкеевич мени чакъырыб: «Бизни танк аскерлерибизге былайда джауула бла кюрешмей, Полтава джанына чабыуулну башларгъа, анда джыйыла тургъан аскерлеге къошулургъа буйрукъ келгенди», — деди.

— Сора былайда оборона тутхан джауланы кююбму кетерикбиз биз?

— Хо, бир да къоркъмагъыз, бизни ызыбыздан келген джаяу аскерибиз аланы кырылыкъды. Биз андан эсе да магъаналы ишге керек болабыз, — деди генерал.

Биз сол джанына айланыб, агъачны ичи бла Полтава таба тебрedik. Талай элни да уруш бла ала келиб 1943-чю джыл февралны 22-де бир уллу элде кече тохдадыкъ. Былайда немецлеге ишлеб тургъан уллу спирт завод къолубузгъа тюшдю. Спиртни чачмазгъа буйрукъ болса да, хар кимни тилине тийер керекли къалмады. Къалгъанын а керекли джерине бердик.

Совет аскер шахарларыбыз бла эллерибизни гитлерчиледен бош этер ючюн, джан аямай кюрешеди, къазуат этеди. 1943-чю джылда, февралны 23-чю кюню эсимден кетмейди.

Аралыкъны ичи бла узун тюшген эл Черемышная— Харьков шахарны кюн батхан джанында 60 километрдеди. Джау элде эртдеден орналыб эди. Бизни 12-чи танк корпусну командири генерал Зинкеевич мени кесине чакъырыб, былай буйрукъ берди: «Черемышная элде джау кесини позициясын кючлю бегитгенди. Чабыуулгъа хазырлангъан джаяу аскерде кёб къоранч

болмаз ючюн, сен танкларынъ бла джол ачаргъа керексе. Джарым сагъатдан атакагъа хазыр болугъуз».

Берилген буйрукъ аскер джорукъдача дженъил толтурулургъа керек болду. Мен командирлик этген танк часть Черемышная элге тебреди.

Совет танкистле элге киргенлей, немец аскерле хар не сауутдан да от ачдыла. Биз элге кирирге ызыбыздан джетерик джаяу аскерчилерибиз юслерине окъ, снаряд асыры бек къуюлгъандан башларын ёрге туталмадыла, биргебизге баралмадыла. Биз а аланы сакълаб турурча болалмадыкъ.

Танклы аскерибизге джаяу аскер джууукъ джетелмей, болушлукъ болмай, фашист аскерле бизни танкларыбызны бир къауумун кюйдюрдюле. Бек къыйын халгъа тюшдюк, элни орамларын къара тютюн алды. Эл саулай ёртенча джана эди.

Къалай алай болса да, дагъы да алгъа барыргъа не да этиб, джаууу дженъил уругъа керек болду. 200 метрге дери эки танканы алгъа джибердим, ол эки танк да бири-биринден 50 метрде къалгъаныбыз да аланы ызындан джаннъан отха кирдик. Юсюбюзге тобладан пулемётладан, джанъур джауууанча, къуюлду.

Не ёлюм, не къалым деб къарамай, алгъа мыллык атыб, гитлерчи аскерлени тургъан мекамларын танкла бла басдырыб, чачдырыб тебрedik. Аны кёрюб, фашистле къачыб башладыла. Къысха киргенлей огъуна биринчи болуб джаууу миномёт батареясын эздик. Лейтенант Ефремов бла мен батареяны атаковать этгенлей, танкыбыздан тоб атыб, немец танкны атламазча тохдатдыкъ, снаряд тийгенинде ол джанды. Ичиндегиле чартлаб чыгъыб, къолларын ёрге-ёрге кёлтюрдюле. Тютюн тул-тубан болду. Элни ичи къара чарс болду. Арлакъ-дагъын кёрюрча мадар джокъ эди. Сол джаныбыздан бизни танкларыбызгъа от ачылды. Джауула бизден бу-

Бгъунуб тургъанларын эследик. Алаы танкаланы марау-чу батареялары атыб, лейтенант Ефремовну танкын джандырдыла. Ефремовну ызындан баргъан танкны командири лейтенант Солдатов Ефремовгъа болушургъа умут этгенлей, аны сол джанындан орамдан чыгыб, бир бронеавтомобиль бла эки танк Солдатовгъа чабдыла. Ол танкны эрлей бир джанына буруб, автоброневикни эки танкны да тобдан атыб тебмезча этди.

Джауну уллу кюню былайгъа джыйылгъан кёре эдим, бизни танкла джауну тобларын тобчуларын да кырыб бираз шаушалса да дагы да элден гитлерчи-автоматчикле атыб, бизге къаршчы турдула. Лейтенант Солдатов танкдан чартлаб чыгыб герохун къолуна алыб, атыб башлады. Биз да «Ура!» — деб алгъа чабдыкъ. Бизни джаяу аскерибиз да ызыбыздан джетди. Ол кюн фашистледен саулай элни тазаладыкъ.

Биз энди элде гитлерчиледен киши къалгъан болмаз деб тургъанлай, бир джаныбыздан 50 метрде сарайчыкны къатында бир уллу тобну бурну бизге бурулуб тургъанын эследим. Мен аны кёрюб, танкда тобну аңа буруб уулаб, къолуму механизмге джетдиргенлейиме, ачы таууш мени да къулакъларымы сасытды. Ол тауушдан сора мен къалай болгъанымы да билмей къалдым. Бир заманда эс джыйыб къарагъанымда, бетимден, башымдан акъгъан къандан бютеу кийимлерим къан джугъу болуб, кеслери да кюйюб баргъанларын эследим. Немец тобну снаряды мени танкымы моторуна тийиб, джандыргъан эди. Танкны джюрютген Рыбников джолдашха:

— Оиъ джанына джюрют, юйню джанына бур! — дедим. Сора танкдан тюшдюм. Кийимлерими джаннъанын джукълатсам да, къан агъыб бара эди. Гитлерчилени кырыб бошагъынчы, ала бизни бошабмы кюйдула деб кыйналдым. Ол ачыуум бла экинчи да тобдан ата-

ма деб танклагъа чабдым, алай а төмӱлерим тутуб джибермедиле, меннӱе да джетдирмей нӱегерлерим джауӱну дагъы да юч танкы бла уллу тобун уруб чачдыла. Къызгъан джюрек бир кесек шош болду. Мени джараларымы байладыла. Бир джолгъа онеки джеримден джаралы болсам да, ол кюнню артына дери урушха башчылыкъ этиб, берилген буйрукъну толтурдум.

Элни гитлерчиледен тазалаб, 50 адамны пленнӱе алдыкъ. Къырылгъанны хыйсабы джокъ эди. Беш миномёт батарея, танкланы мараучу 3 тоб, 4 танк, 5 броневтомашина, ашарыгъы бла юч кухня, пулемётла, автоматла, башха да кӱб зат къолубузгъа тюшдю.

Ол кюн баргъан урушну мен къысха хапарын айтама. Къарнашларыбыз, эгечлерибиз, ёсюб келген джаш тӱлю рахат, джарыкъ джашар ючюн ма алай кюрешгенбиз...

Бу элде къазауат бошалгъанлай, генерал Зинкеевич машинасын бериб, мени санчастха ашырды. Ол аскер машина не тюрю джолда да иги бара эди. Беш километр чакълыны ызыбызгъа къайтыргъа керек эдик. Бир сыртны этегине джетдик. Биз барлыкъ джанына джаула миномётладан къуя эдиле. Былайда къырылгъан аюз, атла, адамла кӱб эдиле.

Шофер машинаны тохдатды.

— Сыртха энди къалай чыгъабыз, — деб сорду.

— Бир залп берилгенлей, эрлей машинаны къыздырыб, ётюб кет, — дедим мен.

Алайдан къутулдукъ. Санчастха келгенлей, врачла мени джараларымы кӱргенлериӱде, сенинӱе столблякдан укол этерге керекди дедиле. Былайы ол биз тюнене алгъан спирт завод эди. Ол зат эсима тюшюб, кӱлюмю бир кесек джарытыргъа сюйюб, къан къатхан эринлери ми сюрте:

— Спирт бармыды? — деб сордум.

Мени кѡан джугъу тюрсюнѡмден кѡоркѡуб тургъан медицина кѡуллукъчула:

— Барды, — деб джууаб бердиле.

— Сора айыб этмегиз да, бир кесек беригиз, андан сора не сѡйсегиз аны этерсиз...

Уколла этдиле. Бир кесек маджал болуб, машинагъа олтуруб, Харьков шахаргъа госпиталгъа кетдим. Харьков немецледен джанъы сыйырылгъан эди. Мында хирург мени операция столгъа салыб, джараларымдан осколканы тартыб-тартыб алды.

Госпиталь иги джарашхан эди. Немецлени заманында мында пленнѡе тѡшген джаралы совет аскерчиле джатыб тургъандыла, медицина персонал да пленледен болгъанды. Бусагъатда да мында аскерчиле граждан адамла къатышыб джата эдиле. Урушда бомбаладан джаралы болгъан, кими бутсуз, кими кѡолсуз болгъан адамланы палаталада, коридорлада кычырыкъ-хахай этгенлери эштилe эди.

Эки сестра мени кийимлерими алдыла. Мен накъыр-да этиб, алагъа:

— Сизге танкист болуб келген джаяу аскерчи болуб кетеди деб эштгенме, — ол кертимиди, кийимлерин аѡушдура болурсуз дейме? — деб сордум.

Меннѡе джууабха экиси да кюлюб:

— Герохну бер,—дедиле,—тамадала табсала, уруш-урукъдула.

Мен герохну джасдыкъ тюбюне джашырыб, алагъа:

— Огъай, герох былай тынчайсын, сизни айыблы этмезме, — дедим.

Тѡртюнчю кюнѡнде офицерлени башха юйге кѡчюрe-биз деген хапар чыкъды. Мени джараларым башымда, сыртымда, кѡолларымда болгъанлары себeбли, аякъ юсѡнде джюрюрге кюреше эдим. Туруб кийимлерими келтирдим. Джанъы голифе кѡнчегим джокъ тура эди.

Мен аллында санитар кызлагъа накъырда этгенча болду.

Не этерик эдим башха кёнчек-алдымда кийдим.

Арты аллы да мен госпитальда беш кюн джатдым. Алай а тынчлыкъ джокъ эди: фронт къатыбызда, джаула кючлю кыйырылыб кюреше эдиле, бомбала джерни титирете эдиле.

Алтынчы кюн немецле келдиле, госпитальны Белградха кёчюрөбиз деген кыйгъы чыкъды.

Танкым, танкистле кёзюме кёрюндюле. Мен алайдан акъырын кийиниб къачдым...

Бизни 97-чи танк бригаданы экинчи эшелону Харьковну Основа деген кыйыр джеринде къалгъаны эсимде эди. Бир таныш адам кёрсем деб алайгъа келгенлей, частыбызгъа тюбөб къалдым. Тылны начальниги Пивоваров, особый отдельни уполномоченный Шаповалов да былайда эдиле.

— О-о, Багъатыр улу джолдаш! Саумуса? — деб, ала аллыма чабдыла. Къучакълашдыкъ. Мен экинчи эшелонда эки кюн турдум. Фронтдан кыйын хапарла эште эдик. Бизникиле къуршланыб, ауур урушлада чачылыб, къауум-къауум къутулуб келе тебрөдиле. Полковник Потапов, замполит Шахметов, политотдельни начальниги Бурлаков, талай офицер, солдат окружениеден чыгъыб келдиле.

Майор Скобницеви граждандар кийимлери бар эди. Капитан Крыловну ауур джаралары болуб, пленнөе тюшмез ючюн кеси-кесин уруб кыйгъан хапарын айтдыла. Ол бек суйген тенгым эди, анъа бек ачыдым.

— Бригаданы танк болуб джугъу да къалмагъан эди.

Былайда экинчи эшелонда автомашиналарыбыз, азыгъыбыз бар эди.

Кёб турмай немецле Харьковгъа джетдиле. Шахарчыла ызларына, тылгъа кетиб тебрөдиле. Бизге да Бел-

град таба кьайтыргъа буйрукъ болду. Бютеу бригаданы сау кьалгъан адамлары машиналагъа миниб, 30 — 40 километрни барыб, Липциги деген элде тохдадыкъ.

Танк бригаданы составы ол элде кьазауат ишге юре-ниб тебреди. Техникабыз а джокъ эди . Политотдельни тамадасы подполковник Бурлаков командирибиз болду. Джаулары самолётлары былайгъа да джетиб, элге бом-бала кьуюб тебретиле. Кюнорта заманда шапабыз Ива-нов меннге.

— Джолдаш капитан, кухняны тегерегине снарядля пошедиле, кьалай этейим, ашарыкъ беремеми, огъесе кетерми эдик? — деб сорду.

— Ашарыкъ бер, — дедим мен, — адамла ауузла-ныргъа керекдиле. Замполит капитан Довгин, парторг капитан Бородин, особый отдельни уполномоченный ка-питан Шаповалов мен кесим да эшикге чыкъдыкъ. Кер-тиси да Иванов айтханча, снарядля тюше эдиле. Ишексиз джауу артиллериясы бизни алайда болгъаны-бызны сезген эди.

Биз кьайгъылы болуб тургъанлай, бир джанындан атлы аскер чыкъды. Ол аскерден подполковник:

— Сиз танкистлемисиз?! — деб сорду.

— Алай огъунабыз...

— Танкларыгъыз бармыды?

— Огъай.

— Сора былайда не сакълайсыз? Джау Харьковну алгъанды. Танклары эмда моточастлары бизни ызы-быздан сюрюб келедиле. Дженъил кьорагъыз!

Машинагъа миниб тамадабыз Бурлаковгъа бардым, алай а табмадым: ординаречи аны штабха кетгенин айт-ды. Ол, бу болумну таныгъанында, кеси энчи бегим алалмай, бригаданы командирине кетген эди. Бизге уа бир минутну мурукгу этерге джарарыкъ тюл эди, алай этсек джауу кьолуна тюшюб кьалыргъа боллукъ эдик.

Уставда айтылгъаннъа таяна, комбригни атындан буйрукъ бердим: «Автомашиналагъа миниб, асфальт джолгъа чыгъыгъыз, кетебиз!» — дедим.

Машиналарыбыз мени къатым бла бирем-бирем тизлиб тебретиле. Мен аланы ашырыб турдум.

Арт машинадан строевой частдан заместителем Капустин джолдаш чынъаб тюшюб:

— Джолдаш капитан, дженъил минигиз! Дженъил минигиз, джетдиле! — деди. Мен секириб кабинагъа миндим, кузовда тоб толу болуб, офицерле олтура эдиле. Биз джолгъа чыгъыб тебрегенлей, немецле мотоциклле бла джууукъ джетдиле. Тюшюб автоматладан от джандырдыла, алай а насыбха бары да эсирген кёре эдим, итле юргенча дауур эте къалдыла: машинабыз дженъил къутулду. Джаууу самолетлары башыбыздан бомбала атдыла, сиренала улудула, сиреналаны тауушлары эс ташлатырча сызгырыб, хауада къуру бёчкеле, рельсала бурулдула. Алайда кухняны тартыб баргъан машинабызгъа бомба тийди. Аш бишириучю тетя Аня, комсорг дагъы да кёб адам ёлдю. Капитан Шаповалов ауур джаралы болду. Алайдан къутулуб, бригадабызны штабы болгъан джерге келдик. Мында да джауула бомбала атхан эдиле.

Буйрукъ болуб, Волчанск деген шахаргъа айландыкъ. Кечени узуну барыб туруб, танъ аласында шахаргъа кирдик. Мында биз бир ыйыкъ чакълы бирни турургъа керек болдукъ.

Былайгъа да джаууу самолетлары кече кюн да тохдамай чаба эдиле. Бизге темир джол бла кетерге эркинлик бердиле. Урушда уллу къоранч кёрген бизни 3-чю танк аскерибиз бир талай эшелон болуб, Тула областха кетди. 1943-чю джыл майда биягъы Кобылин чететледе тохдадыкъ. Былайда бизге 3-чю гвардиячы танк аскер деген сыйлы ат аталды. Бизни 12-чи танк корпусубуз

6-чы гвардиячы танк корпус, 97-чи танк бригада — 52-чи гвардиячы танк бригада болдула.

Былайда техника сауут алыб, аскер юрениулене бардырыб, джангы сермешилеге хазырландыкь.

Аллыбызда Курск дугада кьаты урушла боллукь эдиле.

КУРСК ДУГАДА

1943-чю джыл майда гитлерчи командование Курск шахарны кьатында «Цитадель» деген операцияны башларгьа уллу кюч джыйды. Гитлерни мураты алайда джыйылгьан совет аскерлени оньлу кьауумун кьырыргьа, андан сора Москва джанына неда югга айланыргьа эди.

Курск дугада немец аскерни тьрт джюз минь чакьлы адамы, эки миньне джууукь танкы бла самоход тобу, беш минь самолету бар эди. Аны тышында джауну танк аскерлери кючлю эдиле «Тигр», «Фердинанд» деген уллу танклары кьб эди. Гитлерни мураты: Совет Аскерни ол залим техникагьа кьарышырча кючу джокьду, ол аур урушлада тозурагьанды эмда оюлуб кьаллыкьды, деб алай болгьанды.

Алай бла фашист командование Совет Аскерни кючюн тюз тергемегенди, билмегенди.

1943-чю джыл мартда огьуна бизни Командование Волгоград эмда Воронеж фронтлада кючню Курскны кьатына тартханды, Ставкины резервлеринден да былайгьа кьб аскер кюч бергенди. Алай бла узунлугьу 200 километр болгьан фронтну линиясындан кюн батхан таба тогьай чыкьгьан оборона кьуралгьанды,

Бизни командование джауну кьанлы планын билген эди. Ол сеbebден Ставка быллай бегим этген эди: Кур-

скны къатында джауу чабыуулгъа хазырланнъан уллу аскерин оборона урушлада ууатыргъа, аны ызы бла анъа чабыууллу, наступлениени бютеу фронтда башларгъа.

Гитлер бла аны генеральный штабы бизге чабыуулгъа хазырланнъан заманда, бизни Орта эмда Воронеж фронтларыбыз теренлиги 150—190 километр болгъан кёб къаты оборона къурадыла, бегитдиле, сапёрларыбыз 400 минъ мина салдыла, чыгъанакъ темир чыбыкъ тартдыла. Фронтха тобла аслам берилдиле.

Пленнъе тюшген немец солдатла кеслерини дивизияларыны чабыуулгъа хазыр болгъанларын, хар адамгъа къургъакъ азыкъ берилгенин айта эдиле. Ол себебден чабыууллу биз кечеден кюннъе деб сакълай эдик.

Джаула урушну ачдыла: «кёк кюкюреб, джер тебренти», от джанды, къара тютюн къарамланы басды. Исси кюнле башландыла.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз, къуугъуну бла къозгъалыб, Кобылин чегетледен Орел деген шахаргъа узакъ джолоучу болду. Келдик. Урушха чыгъарыкъ позициябызны бир чегетледе салыб, эки кюнню тахса биллу бардырдыкъ, биягъы мен биринчи эшелонна тюшдюм. Адамланы сауут-сабаны атакагъа хазырладым. Радиону приемгъа салыб, буйрукъну сакълаб тургъанлайыма:

— Джолдаш капитан, трубкины алыгъыз, — деди телефонист (танкыма телефон чыбыкъ тартылгъан эди). Алыб тынъыладым. Потапов джолдашны: «Алгъа!» — деген тауушун эштдим. Олсагъатдан танкга секириб, алгъа барыргъа батальонна команда бердим.

Танкла гюрюлдеб чегетден чыкъдыла. Беш джюз метрни баргъанлай, джаула аллыбыздан сауутларыны барындан атыб башладыла. Уллу калибри пулемётланы окълары танклагъа тийиб, къанджалбаш юйге буз

джаугъанча, таууш эте эдиле. Тобла, миномётла тегерегибизде джерни къобарыб, кёкге-кёкге чыгъара эдиле.

Кёб турмай онь джаныбыздан оналты «Тигр» танк чабды. Мени аллымда баргъан биринчи танк ротаны командиритамада лейтенант Олейников тюз мараб, бир «Тигрны» урду. Ол да муну танкын урду. Эки танк да чачылдыла.

Аны ызы бла бек кючлю таууш эштдим. Тобну буруучу лагъым бутларымы къаты кысыб, кымылдатмай тохдады. Тамада сержант Симоновгъа: «Башняны онь джанына бур!» — деб кычырдым. Бутларым ычыннъанлай, люкдан къараб, тобуму быргъысы чачылыб тургъанын эследим: снаряд келиб анъа тийген эди.

Танкдан чартлаб тюшдюм. Ызымдан Симонов да тюшдю. Башха танкга миниб, башчылыкъ этерге умут этдим: алай а башыбызны кёлтюрюрча болмады: джюзден артыкъ джау самолёт, къара чаукалача, кёкню джабыб, бомбаланы къуя эдиле. Ала асыры алаша учхандан чархлары танкланы башларына джетеди дер эдинъ.

Биз бир индекге бауурну басыб джатдыкъ, юсюбюзге топракъ темир да къуюла эди. Башымы кёлтюрюб къарагъанлай, бек сейир затны кёрдюм: бизни бир танкыбызны къатына 500 килограммыкъ бомба тюшдю. Танк кёкге чыгъыб, башы тюбюне айланыб, башнясы джерге чанчылды.

Бомбардировка аз сериуон болгъанлай, негерим бла мен башха танкга миндик. Бизни танк эмда джаяу аскерибиз тулпарча кюрешдиле. Ол кюн алайда болгъан сермешуно суратлаб кёргюзюрге бек кыйынды. Бу Орёл таба бурулгъан урушланы биринчи кюню эди.

Немецле не кюрешдиле эсе да бизни темир ырхыбызны аллын тьялмай, кюн батхан таба джалладыла. Бизден, аладан да ёлген, джаралы болгъан аз тюл эди.

Июлда кечеле бек къаранъы болдула. Алай а джау-

гъа тынчлыкъ бермез мурат бла биз кече да чабыуулну тохдатмадыкъ.

Кече алгъа тебрэдик, фараланы джандырыргъа болмай эди. Танкланы колоннагъа тиздик, юч танк бла кеслери джюрюген эки тобну алгъа джибердик. Джаяу аскер десент болуб, танкланы юслерине минди. Биринчи танкны тобун — алгъа, экинчиникин — сол джанына, ючюнчюнюкюн — онъ джанына айландырыб, ата-ата, алгъа тебрэдик. Къарангъы кече тоб атылса, тегерек ёртен джарытханча джарыйды.

Алай бла тизилиб, танг аласына Троицкое деген элни кыйырындан кирдик. Ол Орёл сахарны кюн чыкган джанында эди. Ол кече биз 40 километр чаклы алгъа барган эдик.

Элчиле сейир болуб, басыныб къарай эдиле, сиз орус аскерлемисиз деб сора эдиле. Бизни ары баргъаныбызны немецле да билмей эдиле.

Бу эл сыртны юсюндеди, ортасы бла да суу барады. Элчиле бизге болумну анылатдыла: сууну ары джанында немецле болганларын айтдыла.

Танкла бла элни кюршаладыкъ. Былайда тыловой лазаретле, ашарыкъ-ичерик болган джерде немец лётчикле, офицерле тынчайыб солуй эдиле. Джаяу отрядларыбыз танкладан тюшюб, элни тазаладыла, фашист офицерлени барын да кырыдыкъ. Энди ала бизге бомбала атмазча этдик.

Джауну самолётлары мийик болмай учуб оза эдиле. фронтда бомбаларын атыб, ызларына кыйыта эдиле. Бизни уа Совет Аскерден болгъаныбызны билмей эдиле.

Кёб турмай бизни командование ызыбызгъа терк кыйтыб чыгаргъа буйрукъ берди. Кыйтыб тебрегенлей, джау бизни кёкден таныды, бомбала кыуб тебреди. Эки танкыбыз джанды. Джолну кесерге умут этиб,

эки джаныбыздан да джаула чабыла. Танкланы буруб биз ала бла ёхдем сермешдик, уруб кършоудан чыгыб, кесибизни аскерге барыб кършулдукъ.

Танклагъа горючий кърюяргъа Протасов деген элде тохдагъаныкъда, ол элни бютеу джана тургъанына джаныбыз ауруб кърарыдыкъ. Джауланы самолётлары аны бомбала бла атыб джандыргъан эдиле.

Эллеге джетген кърыйынлыкъланы кърсек, ачий эдик, сабийле, тиширыула кърчырыкъ хахай этиб, джарлагъа, чунурлагъа кърачыб кире эдиле, юй хайуанла кърары кирирге табмай, ары-бери чабыб, ёкюре, макъыра эдиле.

Джауу самолётлары турналача кърню толтуруб келе эдиле, джетгенлей баш энишге айланыб, ташлача келиб, бомбаларын атыб, гюрюлдеб ёрге чыгъа эдиле, бир къраууму кетерге, экинчи къраууму келе эди, алай бла тюз эртденден инъирге дери кър ачдырмай бомбаланы кърэа эдиле. Бютеу джерни юсю адам ёлюкден, хайуан мыллыкдан толуб, иссиде кърбюб, чириб ийис этиб кечиндирмей эдиле...

Кечеле кърараныдыла, танкланы джюрютюрге бек кърыйын болады. Алай болса да кече алгъа барабыз, бизге болушургъа самоход тобланы бир полкун бергендиле. Аллыбызда 6-чы танк корпусну разведка этиучю батальону барады. Мен биринчи батальонну командири болгъаным себебден колоннаны аллында баргъан танкда бара эдим.

Потапов артда келе эди. Ол кеси 40 джылдан атлагъан, бек тири, кърыйгылы, кърчырыкъчы титче кишичик эди, чачын артына тараб, омакъланыб джюрюучю, бир-бирде махданыргъа суйген адам эди. Алай а джолда Потапов къраты ауругъаны себебли: «Бригадагъа тамадалыкъны сение ышанама», — деб кетди. Танъ джаны белги бере, биз уллу сыртны этегине джетиб тохда-

дыкъ. Развед-батальонну командири бла мен ол сыртны башына чыгыб къарадыкъ. Аллыбызда джаулану окопалары, аланы арт джанларындан да «Хайль Гитлер!», «Сми-р-но!» деб къычыргъан тауушла келе эдиле.

Былайда немецле бла сатлыкъ власовчула болгарларын сездик. Разведканы командири ызына айланыб: «Мен джаулану табдым, борчуму толтурдум, — деди. Биз танк бригада бла самоходный тобчу полк атаканы башладыкъ.

Бир кесек баргъанлай, джаула юсюбюзге снарядлары джаудурдула, джаяу аскери да бизни танклагъа къаршчы кюрешиб тебретиле. Сермешюу кючлю барды. Эм артында фашистлени сау къалгъанлары окопаладан чыгыб къачыб тебретиле. Сыртда кёб ёлюклери, джаралылары къалды.

Корпусну командирини буйругъу бла биз алайдан онъ джаныбызгъа айланыб, Становой колодец деген элге чабыуулну башлайбиз дегенлей, джаулану «Тигрлары» бир джаныбыздан атдыла. Мени танкыма да эки снаряд тийди. Ол чачылгъынчы чартлаб тюшюб, экинчи танкга миндим, анъа да олсагъатдан тийди; ючюнчюге миндим — аны да кюйдюрдюле.

Болмазлыгъын таныгъанымда, танкланы сыртны нышыгына къысыб, алайдан къауум-къауум атакагъа барыб тебрерге деб джанъы акъыл алдым. Алгъын юч танк бла эки самоход тобну ийдим дагъы да алай этдим. Джауноу «Тигрлары», «Пантералары» сермешюу барды. Кюнортагъа дери аладан бизден да кёб техника чотдан чыкъды.

Эм артында бир къауумну атакагъа ийдим, кесими танкымы бир къулакъ сызгъанчыкъда тохдатдым. Асыры арыгъандан джукъум бёлюннъенден санларымы кёлтюремей эдим.

Олсагъатдан бир «Тигр» бла эки «Пантера» бир

джаныбыздан чыгыб, менне чабыла, Ортабызда 300 метр болур эди. Джауну танклары келе турганлай, атыб снарядлары тегерегимде чачылдыла. Не аман джерде тубедик деб ачуланыб: «Симонов, тешиучю снарядла сал!» — деб кыгычрдым.

Не джашыруу, мен мараргъа аман тюл эдим, тобдан атаргъа бек сюе эдим. Бизни танкны тобу 76-миллиметрли гитче тоб болса да, джауну танкыны кялын кюрч манъылайын чачаргъа мурат этдим. Биринчи снаряд тийиб алмады, дагы да бир снаряд атдым, ол да джукъ этмей бир джанына чартлады. Къалай этейик, къачыб кетелмедим, аллай адетим джокъ эди.

Насыбха джауну снарядлары бизге тиймей эдиле. Ол бара турганлай тюз мараб аталмай эди ансы, машинам экипажым да ачыргъа боллукъ эдик.

Ала бир джюз метр чакълыны джууукълашдыла. Кесими танкымы артына джюрютюб, къабхакъчыкъдан тобун кяратыб тохдадым. Сора «Тигрны» къабыргъасы бурулганлай, алгъа чыгыб бир атханлайыма, тешиб, ол тютюнлеб джанды, аны кюрюб, эки «Пантера» ызларына айланыб къачдыла.

Бу ишни генерал Зинкеевич бетджандан кяраб кюрюб турган эди.

Бизни корпусну экинчи эшелону да урушха кириб, сау къалгъаныбыз урушдан чыкъдыкъ.

Мен джерге тюшгенлей, къатыма джауну снаряды тийиб чачылды. Къолум джаралы болду, инъирде санчахта барыб къолуму байлатдым. Мен кез къысмаганлы юч сутка бола эди: башымы келтюрелмей эдим. Санчахта алай таянганлай, къалкъыб къалган эдим. Бир суткадан сора замполит кюлюб айтды: «Майор джолдаш, сен джукълагъанлы джауну 60 самолёту джетди, бомбардировка бек залим болду, сени ёлюкню чырмаганча плащ палаткагъа чырмаб, траншеягъа

келтирдик. Тюшюнъде къаты сѣлешиб, «алгъа! атака-гъа!» деб къычыра эдинъ, — деди. Мени кесими ўа ол затладан чыртда хапарым джокъ эди. Адам ачха, суў-укъгъа да тѣзеди, джукъугъа ўа тѣзюм болмагъанын ол кюн таныдым.

Экинчи кюнюнде санчастан Потапов да келди. Алай-дан алгъа кетиб, биз бир темир джол разъездде тохда-дыкъ. Темир джолну эки джаны бла чегет полосала ба-ра эдиле. Танкланы джашырыб, тохдаб тургъанлай, «ви-лис» машина бла генерал Зинкеевич джолдаш келди.

Корпусну командири генерал Зинкеевич бек дже-нъил, таўкел адам эди. Аны буйрукъларына, урушну ичинде къоркъмай айланнъанына къарасанъ, сейирси-тир эдинъ. Дженъиллиги бла биргелей къатылыгъы да бар эди. Кеси орта сюекли, къалын, аўур санлы джити кѣзлю адам эди. Ол къараса, кѣзюне къараб чыдагъан тынч тюл эди.

Джетиб тюшгенлей, ол ачыўланыб, Потаповгъа хы-ны къараб:

— Алгъа бармай, былайда сирелиб нек турасыз? — деди.

— Джолдаш генерал, разведка бардыра турабыз, джаўну къаллай бир кючу болгъанын биле айлана-быз, — деди Потапов.

— Разведканы дженъил этерге керекди, бусагъат алгъа тебрегиз, — деди генерал.

Сора эрлей ызына бурулуб, биз джолгъа чыкъгъын-чы бир сагъат чакълыдан генерал къайытыб келди. Аны машинасындан штабны начальниги Чернов да тюшдю. Чернов да батыр, акъыллы джаш эди.

Зинкеевич Потаповну къатына баргъанлай, аны къолу байланыб тургъанын эслеб, не эсе да айтыб аны къайры эсе да джиберди. Сора меннѣе айланыб:

— Былай келчи, — деди, — сен джолдаш Потаповну

орнуна кваласа, ма ~~о~~, картада элчикни кёремисе? Анъа чабасыз, команда бер бригадагъа? — деди.

— Алай эсе,— дедим мен,— батальонланы командирлерин джыйыб алагъа борчларын танытыргъа эркинлик беригиз.

— Огъай, — деди генерал, — алай эте туругъа заман джокъду. Радио бла команда бер да тебре.

Олсагъатдан алгъа тебретдик. Кёб бармай, бир кюйген элге джетдик. Анъа къарагъанымда кесим-кесиме: «Къыямат кюн» деб быллайгъа айта болурла» дедим Джаууну пулемётлары, миномётлары элге тохдаусуз ата эдиле. Эл кюйе эди. Танкымы люгун ачыб къарагъанымда, генерал Зинкеевич «вилис» бла танкаланы арасында айлана тургъанын эследим. Бек сейирсиндим, эсирген болурму деб кёлюме келди.

Ол элден энишге тюшюб бир мырды суучукъдан ётебиз дегенлей, эки танкыбыз беллерине дери батмакыгъа батыб тохдадыла. Мен тюшюб алагъа бардым, Зинкеевич да джетди. Бизни алайда кёргенлей, джаула миномётладан атыб башладыла. Осколкала джырылдаб джырылдаб башыбыз бла ёте эдиле.

Зинкеевич аланы къулакыгъа да алмай эди. Ол джукъ айтмагъанын да мен да тынъладым.

Мени минала къайтгылы болмазлыгымы таныгъанында, ол: «Майор, кел батхан танкны артына кысылайыкъ» — деди. Биз танкны артына чёгелегенлей, бир джанындан 30 чакълы самолёт чыгыб бомбала атыб тебретиле. Топракъ, суу да кёкге-кёкге чыгыб фонтан болуб юсюбюзге джауа эди.

Бомбала атылган заманда бир къауум адамланы нервлерин танкны ичинде да кёлтюремейдиле. Танкны ичинде кьоркбуу кем болса да, адамла чыдаалмазчады. Тюз башыбыздан келиб тийеди дегенча болуб, адамла кьоркбадыла.

Мычымай самолётла бомбаларын бошаб кьорадыла-Алайда чачылгъан юйледен агъач ташыб гусеницаларыны тублерине атыб, танкланы барысыны да суучукъдан ары джанына ётдюрдюк. Зинкеевич да кеси ишине кетди. Ашхам заманда бир элде тохтаб, солуу алдыкъ. Ол кёзюуге санчастан Потапов да келди. Ол алгъа барыргъа керекди деб, буйрукъ берди.

Мен биринчи батальонда кесими танкым бла колонаны аллына сюелдим. Потапов, штабны начальниги Лётов да биргелей бир танкга миннъен эдиле. (Харьков ючюн урушлада штабны алгъынны начальниги Никитин, джаралы болуб, госпитальгъа кетгенинде, Лётовну аны орнуна джиберген эдиле).

Кече асыры кьаранъыдан алгъа кьолуну узатсань, аны кёрмей эдинь. Фараланы джандырыргъа уа мадар джокъ эди. Бир кьулакъны эрни бла барабыз. Моторла бла гусеницаланы тауушлары кечени шошлугъун бузадыла.

Кёб джолну кьоратыб, танъ белги бере, бир сыртны кыйырына чыкъдыкъ. Ол сагъатда, тоб атылгъан таууш эшитиб, мен люкдан тышына кьарадым. Артындагъы, Потапов болгъан танкыбыз тютюнлей тура эди. Ичиндегилени да чартлаб-чартлаб чыкъгъанларын эседим.

Сора бир кесекден не болгъанын анъыладым: онъ джаныбызда кёкенледе бугъуб тургъан «Тигрла» колонаны ётерге кьоюб, эм артдагъы танкдан уруб башлагъан эдиле. Бизни ызыбызгъа джибермезге умут этген эдиле.

Потапов бла Лётов башха танкга миниб радио бла «танкланы джайыб оборонагъа салыргъа!» дедиле. Аллымда джюз метр чакълы бармай, джауу эки орта танкын эседим. Терк огъуна кьурчну тешиучю снарядала бла экисин да атыб, атыб джандырдым. Олсагъат-

дан юч снаряд бир-бири ызындан мен тургъан танкга тийдиле. Танкны тешиб мени къатым бла ётюб барыб, моторда чачылдыла. Джерлеучю бла мен танкдан секириб-секириб тюшдюк. Быллай затха адам танкда бек аз тюбейди... Сейир тюлмюю.

Танкланы юслеринде десант болуб келген джаяу аскер, джерге тюшюб, къулакъ табагъа джаллаб, алайда орун алыб, сермешиб, башладыла. Бригаданы танкистлери уа джауу танклары бла бетден-бетге къаты атышадыла. Джау джанъы термит снарядла бла ура эди. Ол снарядла тийген танкла сернек тоблача джана эдиле. Джюрютген механикле фракционланы рычагларына къарышханлай кюйюб къала эдиле.

Бизни талай танкыбыз къорады, алай а джауу бизден эсе, юч кере кёб танкы бла адамы кюйдю. Бек кёб джаралы адамы да къалды. Джау бизден эсе таб болумда болса да, биз хорлаб, алгъа уруб тебретдик. Нецеце уллу кючю болгъан экинчи эшелонларын салыб, бизге къаршчы келе эдиле. Бизни танкларыбыз, джаяу аскерибиз да алагъа джууаб берирге тохдадыла. Сермешиу бек къызды, эки джаны да сау сагъатны атышдыла.

Фашистле бизни кючюбюзден къоркъуб, ызларына турдула. Биз джауланы 6—7 километр чакълыны сюрдюк. Ала оборонагъа кёчдюле. Танкларыбызны биз да тохдатдыкъ. Командирле джыйылыб, джаяу чыгъыб биноклле бла къараргъа алгъа тебретдик. Офицерлени кёрюб, джауу бир тобчугъу аллыбыздан атды. Бир снаряд мени аякъ тюбюмден узакъ бармай чачылыб, джер къатыш кёкге чыгъарды. Келиб сыртымдан джерге тийгенимде, хатхум от тюшгенча къызыб, бычакъ кесгенча ачыды. «Джаралымы болдунъ», — деб негерлерим джетдиле. Ёрге тургъанымда, юсюмден кёб топракъ, исси осколкала джерге тюшдюле.

Ол кече биз алайда тохдадыкъ. Кече кючюбюзню

джыйыб, тань аласына чабыууну башладыкъ. Джаула уа аллыбызны тыялмай, юч миномёт батарея бла позицияларын кююб къачдыла, сегиз кюйген танклары да къаралыб къалдыла...

Ючюнчю кюнубюзде замкомбат болуб тургъан капитан Черняковскийге батальонну бериб, мени бригаданы командири Потаповгъа заместительге салдыла. Андан сора уллу урушла Кутафино деген элде башландыла. Мени эки къолумда да джараларым бар эдиле, госпитальгъа кет дегенликге мен унамай, джараларым алгъынча урушлада сау болурла деб кюйгъан эдим. Болмагъанында анда бир аз тынчайырса деб мени экинчи эшелоннъа санчахта джибердиле. Алай а тылда бир кюнден сора туралмадым. Кече «вилисге» миниб ал линиягъа келдим.

Бизни бригада ол Кутафино деген элни кыйырында кендир бачхада тура эди. Уллу траншея къаздырыб, Потапов да аны ичинде джарашхан эди.

— Къалай иги болду сени келгенинъ, — деди ол мени кѳргенинде. — Алайгъа бомбала тийиб, мени контузия этгендиле, мен кетмесем болмайды. Сен ишни билесе, биширликсе, алай а дженъиллик этесе, сенден тилерим: алгъа кирме. Къалгъанлагъа да ышан, таян, этелмеселе кесинъи андан сора алгъа атарса, — деди. Алай бла ол экинчи эшелоннъа кетди.

Орѳл джанында урушла бошалгъынчы, бригадагъа башчылыкъ этиу мени бойнума тюшдю.

Кутафино элни биз болгъан кыйырында бир клиса бар эди. Аны ышаннъа тутуб, джаула кече-кюн да алайгъа тобладан, миномѳтладан баш кѳлтюртмей къуя эдиле, бомбала ата эдиле. Корпусну сапѳрларына кѳпюр этерге кюймай эдиле. Штабны начальниги Лѳтов бир кюн ауур джаралы болду: осколок къарнына кирген эди. Эсимдеди аны тилеги:

— Сен мени иги тенъимсе, мен бу джарамдан сау къаллыкъ тюлме, тилейме мени термилтме да ур да къой!..

— Тели болма,—дедим мен, — джашса энтда.

Аны аскер госпитальгъа джибердик. Андан да самолёт бла Москвагъа джиберген эдиле.

Лётовну орнуна оперативный частда аны помощниги капитан Плотников тюшдю. Бу да бир кюн ауур джаралы болуб кетди. Ол джаралы болгъан сагъатда снарядны оскологу меннъе да тийгенин билмеген эдим. Бир заманда тютюн тартайым деб, хурджунумдан темир портсигарымы чыгъарыб, ичин ачсам, узунлугъу эки сантиметр болгъан осколкону папирослада табдым. Ол портсигарны бир бетин тешиб, экинчи бетинде тохдаб тура эди. Мен тенълериме аны кёргюздюм, барысы да сейир болдула. Мени джарадан къалдыргъан ол портсигар эди, ол бюгюн да турады.

Экинчи кюнюнде челекден къуйгъанча бир джанъур келди. Тёгерекде ырхыла барыб, кёлле болдула. Алай а генерал Зинкеевичге ол тыйгъыч тюл эди. Ол айланырын кюн не аман болса да къоймай эди. Зинкеевич бир джанымдан чыгъыб къалды.

— Къайдады Потапов, буйрукъну толтургъанмыды?, — деди ол ачыулу ауазы бла.

— Контузия болуб, экинчи эшелоннъа кетгенди, — дедим.

— Сен а не баджараса, сен да джукъ этмей тура болурса дейме! — деб ачыуланды.

— Джолдаш генерал, мен кёб болмай танъ ата келгенме былайгъа.

— Къолларыньа уа не болгъанды?

— Джаралары бардыла.

— Джаралы адам былайда керек тюлдю, — деди ол, — кет санчастха.

Кѣлюм къалыб, энтда эт быллай акгагъа джюн тарт-ма дегенлей, кетиб тебредим.

— Майор, бери къайт! — деди. Ызымдан кычырыб генерал, арабий, энди ўа эсине не тюшдю деб, асыры да суймей ызыма бурулдум.

Джанъур а къуяды. Генерал чабыб клисагъа кирди, аны адъютанты бла мен да ызындан бардыкъ. Қлисаны нчи джибиген, джанъурдан къачыб джыйылгъан аскерчиледен джаяу аскерчиледен, сапёрладан, танкистледен тоб-толу эди.

— Къаргъамы союлады мында, неге басыннъансыз бери? — деб кыджырады ол адамлагъа. — Бир иги бомба тийсе, барынъы да къалджа этерикди, бусагъатдан эшикге чыгъыгъыз!

— Мен танкист тюлме, мени бла ишигиз джокъду, — деб бир джаяу аскерчи подполковник аякъ тиреди.

— Алаймыды, — деди генерал анъа ачыуланыб, — мен ишим болмагъанын сениъе тапытайым!

Зинкеевич герохун алыб, анъа бурулгъанлай, уруб ёрге атдырдым.

— Генералгъа бу иш махтау тюлдю, — дедим мен, — бедишди. Быллай накъырдаланы къояргъа керекди, джолдаш генерал!

Ол джукъ да айтмай, герохун джанына сала, биягъы джити кѣзлерин анъа къаратды. Подполковник суймесе да чыкъды. Былайда мен да болушуб адам табылгъаны чыгъардыкъ, стройгъа тиздик. Эки джюз чакълы адам болдула. Аланы эки къауум этиб, башчылыкъгъа сапёр инженерле да табыб, генерал буйрукъ берди:

— Эки сагъатны ичинде джанъургъа къарамай, суу-ланы юсю бла кѣпюрлени ишлеб, танкланы барын да ары джанына ётерча этигиз!

Аны буйругъу джаллаусуз толду.

Бюгюннѣ дери, не джашырыу, мен генералны суймей

эдим, асыры дженъилге санай эдим. Бюгюн мен аны керти джигит, къаты адам болгъанын таныдым. Ол биз толтуралмай тургъан буйругъун кеси толтуруб кѣргюздю. Генерал хар кимни ненча мысхал тартханын бек ариу биле эди. Хыйлалыкъны, джакълауу, алдауу не аз да кѣрюб болмай эди.

Танкла сууланы ары джанына ѳтгенлей, джанъур джауа тургъанына да къарамай, джаулагъа кючлю чабдыкъ, окопалада теблеб батмакъгъа къатышдырыб, мукъут этиб сюрдюк. Ала аман сагъатлы болуб, ызларына къачдыла.

Орѳл джанында урушлада бу бек ауур къазауат эди. Немецле хар сутка сайын беш, алты километрни артха кетиб, джангъы-джангъы оборонала бегиб, бизни аллыбызны тыяргъа кюреше эдиле. Бомбардировка танъ ала-сындан башлаб, кюн батхынчы юзюлмей бара эди.

Джангъы атакагъа хазыр болуб тургъанлай, бригада-ны эки комбаты — капитан Чернявский бла майор Бохвалов келдиле.

— Джолдаш майор, бригаданы командованиесинден джангъыз сен къалгъанса, бираз тынчай, — дедиле.

— Хата джокъду, сизни ашаргъа джугъугъуз бармыды? — дедим.

— Барды, — деди Чернявский.

— Келтиртчи бери.

Ол танкындан эт консервала эмда суулукъ бла бир суусаб алыб келди. Бир кесек ауузландыкъ, алай а джаула тынчыкъ бермедиле. Аланы снарядлары тѳрт джаныбызда атыла эдиле.

Танклагъа миниб, атаканы башладыкъ. Бизни машиналарыбыз чабыучу атлача бара эдиле. Сол джаныбыздан джауу танкла мараучу тоблары бизни таба бургъанларын кѣрюб, Бохваловну батальону алагъа бурду.

Будай сабанланы ичинде биз ол кюн душманлагъа уллу халеклик салдыкъ.

Андан сора субай нарат терекле ёсген бир къулакъ-чыкъда кече къалыб, эртден бла эртде алгъа тебретдик. Аллыбызгъа чыгъыб, гитлерчиле бизге къаршчы атака этдиле. Уллу будай сабанланы ичинде къаты танк сермешиу болду. Ала бла бизни арабыз беш джюз метрден узакъ болмай, бетден-бетге кючлю атышдыкъ. Ма былайда усдалыкъ, ётгюрлюк, техниканы кючю танылды.

Джаула тезелмей джалладыла, эки джанындан да къб танк кюйдю. Будай сабанны джер-джеринде ёргенле джандыла.

Джауну джаллаб баргъаны, танклары иги кёрюмгени себебли мен танкны башына чыгъыб, алагъа бинокль бла къарагъанлай, ала эслеген болур эдиле, снаряд шууулдаб келиб мени къатыма, башнягъа тийди, мен да бир джанына чортладым.

Бир заманда эс джыйыб къарагъанымда, джарны къатында джатыб эки комбат башымы тобукъларына салыб, санитар да байларгъа кюреше тура эди. Бурнумдан, къулакъларымдан къан келген эди. Алай демеклик, мен кючлю контузия болгъан эдим. Башым талыб кючлю ауруй эди, къулакъларым шууулдай эдиле.

Тёрегегиме къараб, къатымда джюрютючю механигими кёрюб, анъа сордум:

— Машина саумуду?

— Сауду.

— Къайдады?

— Анда къойгъанма...

— Бусагъат сюрюб кел бери!

Мени госпитальгъа ийерге умут этдиле. Унамадым. Ёрге кёлтюрюле:

— Былайда сау къаллыкъ болмазбыз, андан эсе джауладан иги къан алыб ёлсек игиди, — дедим.

Дагъы да танкга миндим. Сау къалгъан машиналары джыйыб джаууу ызындан айландыкъ. Сюрюб дже-тиб аны талай танкын кюйдюрдюк, къалгъанлары да итле къачханча къачдыла. Андан сора мени да джюрегим рахат болду. Башымы уа ауругъаны бир да басылмай эди, къолларымы джаралары ачый эдиле.

Ол кече генерал Зинкеевич бригадаланы командирлерин совещаниеге чакъырды. Бардыкъ: 31-чи танк бригаданы командири Новохатко, 52-чи танк бригаданы командири подполковник Шахметов, Мотострелок бригаданы командири полковник Михайлов, корпусну къалгъан службаларыны тамадалары.

Мен ненча танкыбыз къалгъанын айтдым.

— Сени танкларынь аз болгъандыла, — деб чамланды генерал.

Ачыуум келиб:

— Сиз мени танкларымы кёб болуб турлукъларын, мени танкларымы сау къаллыкларын суйсегиз, хаман да биринчи эшелонъа салыб турмаз эдигиз, — дедим.

— Ашхы, ашхы, ачыуланма, билеме, — деди генерал. Қалгъанла да болумну айтдыла. Халны анъылаб, сюзюб бошагъандан сора, генерал ишибизни ачыкълады.

— Немецле Сосновка деген элде тохтагъандыла, — деди ол. — Элни кюн чыкъгъан джанында бети бизге айланыб тургъан сырт барды. Бу узун сыртны юсюнде джауула траншеяла къазгъандыла, пулемёт точкала салгъандыла, миномётла, танкланы мараучу тоб батареяла къурагъандыла. «Тигр» танклары бизге чабаргъа хазыр болуб турадыла. Ол себебден, буйрукъ береме: танкланы фронтну кенъине джайыб, атаканы башлайсыз, командирле кеслерини бригадаларыны онъ джанларында, урушну ал линиясында барадыла. 52-чи танк бригада мени резервимде къалады.

Буйрукъ бериб башлагъандан сора, меннѣ айланыб:

— Сен кыйналгъанса, джараларынь иги болгъунчу тынчай, — деб корпус разведканы начальнигине менден бригаданы алыргъа буюрду.

Совещаниеден чыгъыб джолда бара тургъанлай комбриглени бири меннѣ:

— Сен, Багъатыр улу, насыблы болдунъ, биз а тамбла ахыратха барыб кыйтырыкъ болурбуз, — деди.

— Къоркъмагъыз, джигит болугъуз, бу иш кѣзююдю, — деб кѣл этдим.

Эртден бла эртеде танк корпус атаканы башлады. Мени бригадам, резерв болуб, фронтдан эки километрде артда бир чегетчикни ичине джыйылды.

Танкла джайылыб сыртны тебрегенлей, джау табылгъан сауутдан куйду. Аланы танклары да урушха чыкъдыла. Снарядла бизни танклагъа буз джаугъанча джаудула. Ала мен тургъан джерге да джете эдиле. Мен бу урушха киногъа къарагъанча къараб тура эдим.

Бизни корпусну кѣб танкы джаныб, атакасы тохдады, къалгъанла бары сыртны тубюне тюшдюле. Бизникиледен кѣб къоранч болду не ючюн десенъ, джау термид снарядла бла атхан эди. Менден бригадаланы аллыкъ подполковникни сакълаб турдум, алай болгъанлыкъгъа киши келмеди.

Генерал Зинкеевични наблюдательный пункундан мени бригадама телефон тартылгъан эди. Инъир ала мени телефоннъа чакъырдыла. Генерал Зинкеевич меннѣ кеси сѣлешди:

— Багъатыр улу джолдаш, ол сыртны алыргъа сана буйрукъ береме.

— Джолдаш генерал, — дедим мен, — ол сиз айтхан подполковникни сакълаб турама... бригаданы берирге, саулугъуму кесинъ билесе.

— Сеннѣ киши келлик тюлдю, — деди ол, — кесинь кьаласа. Буйрукъну толтур!

— Уллу кюч бла сиз алалмагъан джерни мен не бла аллыкъма?

Генерал мени сѣлеширге кьоймады.

— Сени сегиз танкынъ барды, дагъы да алты самоход тоб береме, алайда кьалгъан аскерлени да джый, андан ары узун сыртны кьалай алыргъа боллугъун кесинь ойла! — деб кьойду.

Бу сыртда немецле тѣрт джанына 9 — 10 километрни кѣрюнюрча бетджанла салыб, «тигрле» бла «фердинандладан» къурч джумдурукъ къураб, къатларына киши жууукъ бармазча бегиб тура эдиле. «Бюгюн оруслуланы уллу кючлерин кьаушатханбыз, аз кючлери бла бизге чабаллыкъ болмазла» деб бир ишексиз ала былай мурат эте болур эдиле.

Ол затны эсге ала, мен танкланы атакагъа башха тюрлю салыргъа мурат этдим. Урушда къара кючден сора да хыйлалыкъ керекди. Бюгюн ремонтдан чыкыгъан юч танкны кесиме кьошдум, хоншумдан танкланы мараучу джети тоб алдым, джаяу аскерден уллу отряд къурадым. Майор Зарубин кесини мотострелок батальону бла магна кьошулду. Алай бла чабыуул этерге бир аз кюч джыйылды.

Ашхам заманда атаканы башладыкъ: танкла бла самоход тобланы бир тизгиннѣ салыб, ала бла бирге джаяу аскерлени да тиздим. Танкланы, мараучу тобланы уруш позициягъа джарашдырдым. Сыртха чыгыб алгъа мыллыкъ атдыкъ. Танклагъа, тоблагъа, джаяу аскерге да башчылыкъ этерге меннѣ буюргъан эдиле. Хар нени иги кѣрюр ююн, аскерни ичинде джаяу тебрим: бир кьолумда героум, бир кьолумда ракетницам, тобну кьалайгъа атарыгъын, джаяу аскерни кьалайгъа чабарыгъын, кызыл, джашил, акъ ракетала бла кѣргюзюб барама.

Бу аман манёвр болмады. «Тигрле» бла «фердинандла» сыртны бир джанындан чартлаб чыкыгъанлай, товланы алагъа бурдукъ. Чыкыгъан чыкыгъанны къаушатыб бардыла. Танкларыбыз бла джаяу аскерлерибиз джауларына траншеяларына ычхындыла, биз излеген да алай джууукъ кириу эди.. Танкланы темир башнялары кеслерини хайырлы джумушларын этдиле. Джау къачды, кёкге ракетала джибердим — алдыкъ!!

Немецле былайда кючюбюзню санын билмедиле, «оруслула джанъыдан уллу аскер джыйгъандыла» деб, болгъанларын къоуб, Сосновка таба къачдыла.

Къууаныб аланы ызларындан къызыб тебрегенлей, связной офицердеп, аны кибик радио бла меннге буйрукъ берилди: «Андан ары бармай, былайда оборона къураб, алгъан джеринги бегит!»

Болгъанны оборонагъа салдыкъ.

Кече бир джаяу дивизия келиб, бизни бригаданы ауушдурду. Ол кёзюуге мен да джазылгъан буйрукъ алдым. Анда бизни Ючюнчю гвардиячы танк аскерибиз Орёл джанында операцияны бошайды, энди солургъа джангы кюч джыяргъа кетебиз деб айтыла эди.

Экинчи кюн генерал Зинкеевич бизни совещаниеге чакъырды. Штабха киргенимде штабны начальниги Чернов фронтну штабы бла сёлеше тура эди. Мени кёргенлей, телефон бла сёлеше тургъан адамына: «Ма бизни Багъатыр улу кеси да келди!» — деди. Мен анга не болгъанындан хапар соргъунчу, Чернов меннге палатканы кёргюзюб: «Генерал андады, ары бар», — деди.

Генерал Зинкеевич палаткада кесини походный орундукъчугъунда таяныб, комбриг Новохатко бла аны заместители да алай сюелиб тура эдиле. Мен киргенлей генерал ёрге туруб, аллына атлаб, мени къаты къучакълады, сора айтды:

— Тюнене этгенинги барын да наблюдательный

пункдан кѣрюб тургъанма.. . Ракеталарынъы да кѣрдюм. Машалла!

— Бюсюреу джанъыз меники тюлдю, танкистле бла джаяу аскерчиленикиди, — дедим мен.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз Курск шахаргъа къайтыб келди. Август айны аягъында, ол шахарны кюн чыкъгъан джанында бир къалын эмен чегетде орналдыкъ.

Былайда Потаповну да кѣрдюм. Аны Москвагъа резервге ашырдыла. Фронтну резервинден полковник Преско келиб, бизни бригаданы командири болду.

Алай болгъанын генерал Зинкеевич бир да ушатмады.

— Урушну кѣзююнде бригадагъа командирлик этерге киши унамайды, уруш болмагъан заманда уа командирле табылыб къаладыла деб, разы болмагъанын билдирди, алай а командармны буйругъун бузаргъа аны не джолу бар эди.

— Башха полкнун ал, — деди меннѣ Зинкеевич.

— Мен бек арыгъанма, бусагъатда меннѣ полк керек тюлдю, бир кесек тынчайыргъа, шахаргъа барыб ауругъан ууакъ джараларымы да бакъдырыргъа керекме. Меннѣ бошлукъ беригиз, — деб тиледим.

Генерал мени тилегими къабыл этди...

Курск шахаргъа келдим. Саулугъуму да бакъдыра, анда 15 кюн чакълы бирни солудум. Былайда къазауат башланнъанлы Къарачайдан биринчи кере бир адамгъа тюбедим. Ол Къууатланы Рамазанны кызы Зоя эди. Зоя бери кѣчюрюлген аскер госпитальда сестра болуб ишлей эди. Биз эгеч бла къарнаш болдукъ. Туугъан джерибизни, халкъыбызны, таныш, джууукъ адамларыбызны тансыкълаб сагъына эдик. Зоягъа да джигит бол деб аманат эте, мен заманым джетиб частыма кетдим.

ДНЕПР ЮЧЮН

Бир кюн связны офицери келиб:

— Сени корпусну штабына генерал Зинкеевич чакъырады, — деди. Мен аны машинасына миниб бардым.

— Тыпчылыкъ бошалды, аскерибиз да кюч джыйды. Баш командованиени Ставкасындан Днепр таба атланьргъа буйрукъ келгенди. Сени 31-чи танк бригаданы командирина заместитель этеме, хазыр бол, — деди генерал.

Бригаданы командири полковник Новахатко, политотдельни начальниги — подполковник Загудаев, штабны начальниги майор Мельнио эдиле.

Аланы барысы бла эмда бригаданы личный составы бла шагърей болдум. Аны адамларыны арасында аскер мизамны бир аз къарыусуз болгъанын да сездим.

1943-чю джыл сентябрда 3-чю гвардиячы танк аскер джанъы урушлагъа къошулургъа уллу колоннала болуб, джолгъа чыкъды.

Совет Аскерни Ата джурт ючюн къазауаты талай хорлам келтиргенди. Ленинграддан Къара тенъизге дери созулгъан уллу фронтда, 1942-чи джыл Волгоград ючюн урушладан башлаб, Украинаны ара шахарын башына бош этгинчин, Совет Аскер кёб уллу чабыуул, операция бардыргъанды. 1943-чю джылны джай компаниясында Курскны къатында бек залим кюрешиу болгъанды.

Немец фашист аскерлени Курскны къатындан чабыуулларын тыйыб, Совет Аскер чабыуулну кеси башлагъанды. Орёл эмда Харьков джанында алгъа барыб, джаулагъа уллу къыйынлыкъ салгъандыла.

Фашист пропагандистлени Совет Аскер «сезон бла» чабады деген теориялары ууатылды. Совет Аскер къысха заманны ичинде Германияны аскер кючюн къаты ур-

ду. Аны политика эмда экономика джаны бла туб этерге джууукълашдырды. Урушну барыуу тамырындан тюрленди.

Курск дугадан сора къазауатны ауурлугу Днепр таба кечдю. 1943-чю джылны къачында, 1944-чю джыл къыш, стратегия белгилени алыр ючюн сермешиле бардыла. Бу урушлада Совет Аскер Днепрни сол джанын Жлобинден Херсоннга дери немецледен тазалады, аланы бек кючлю обороналарын алды. Къазауатны узакъ заманнга созаргъа этген муратларын бузду. Курскны къатында урушладан сора бютеу совет-герман къазауатда онъ бизни къолубузгъа кечдю.

... 1943-чю джыл, август айда Ара, Юг фронтлада болум былай эди: Брянск бла Ара фронтдагылагъа къаршчы Германияны «центр» деген аскер группасындан 2-чи немец аскери тура эди. Воронеж бла Степной фронтлагъа къаршчы турганла 4-чю танк аскер бла 3-чю немец аскер эдиле. Аланы баш кючлери да Ахтырка бла Харьковну къатында эдиле.

Немец командование Десна, Сож, Днепр, Молочная деген сууланы ары джанларында позициясын бегитиб кюреше эди. Днепр бек уллу сууду. Ол себебден Днепрни къатында оборонаны кюрч къалагъа санаб, «Восточный оборонительный вал» атаб, гитлерчиле Совет Аскерни алайда аллын тыяргъа база эдиле. Джаууу стратегиясы бизни кючюбюзге тыйыншлы багъа бермей, уллу джанъылыч этген эди.

Бу болумда Совет Баш главнокомандованиени Ставки Совет Аскерге джанъы уллу борчла салды. Аланы толтура, аскерлерибиз джаууу къаушатыууу энгда бардыра, аны Смоленск шахарны, Сула, Сож, Днепр сууланы ары джанына къысдаргъа керек эдиле.

Бу ишни толтурургъа Запад, Брянск, Ара, Воронеж, Степной, Юго-Запад, Юг фронтланы боюнларына борч

салыннган эди. Неден да алгъа Днепрни сол джанында джаулань аскерлерин ууатыргъа Десна, Сож, Север Днепр, Миус, Молочная суулада алагъа оборона этдир-мезге, къачхан джауну сыртын туюгенлей, тохдаусуз ба-рыб, днепрден ётерге эмда аны онъ джанында плац-дармланы салыргъа, андан ары джаулань совет джер-леден бютеу къысдауну башларгъа керек эди.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз бирден къо-буб, Днепр таба айланды. 6-чы гвардиячы танк корпус биринчи эшелонна туюшдю. Аны ичинде 31-чи бригада-быз ал отряд болду. Анъа башчылыкъ этерге меннъе буй-рукъ берилди. Отрядны эки танк батальону, эки тоб ди-визиону, бир мотострелковый батальону, бир сапёр ро-тасы, бир зенит дивизиону эмда талай гитче подразделе-ниеси бар эди.

Сумы деген шахаргъа джетдик. Алайдан Днепр суу-гъа дери элли километр къала эди. Былайда бизни ал отрядыбыз джаулагъа тюбев, урушха кирди. Бригада-ны баш кючюн полковник Новохатко урушха бурду. Ул-лу сермешюу башланды, ол кёзюуге генерал Зинкевич да келди. Джаулань танклары бла самоход тоблары бизге къаты чабдыла, алай а Къобан къобханча бар-гъан кюрч аскерни аллын тыяргъа къолларындан кел-меди: немецлени талай танкларын кюйдюрдюк, къал-гъанларына уа джаяу аскерлери къошулуб ызларына айланыб, Днепр таба къачдыла.

Джаулань ызларындан сюре, бизни бригаданы баш кючлеринден юч километрге айырылдыкъ. Эки джаны-бызда да джаула къалдыла. Биз Переяслав — Хмель-ницкий шахаргъа баргъан джолгъа туюшдюк.

Экинчи кюн биз ол шахарны къыйырындан урушла башладыкъ. Бизни бригаданы танклары шахаргъа ыч-хыныб, аны ичи бла уруб, Днепр сууну кёпюрюне чыкъ-дыла. Фашист джыйынны техникасы, адам кючю сууну

ары джанына ётюб, кёпюрню да чачыб кьойгъанларын билдик. Шахарда кьалгъанларына ўа кьутулур мадар джокъ эди. Бригаданы баш кючлери шахарда уруш бардыра эдиле. Кёб турмай ала шахардагъы душманланы кьырыб бошадыла.

Мен отрядны суўну джагъасы бла алгъа тебретдим. Днепрни кюн чыкьгъан джагъасы тюз джерди, кьалын агъач ёседи, онъ джагъасы ўа чорт кесилген мийик джарладыла, сыртлыкъла, дупбурла кёбдюле. Ары джанына ётелмей кьалгъан джаў бизге мында хазна къайырмай, кьолгъа тюшюб барды.

Ашхам болуб, отряд суўну джагъасына элли метр чакълыны джетмей тохдады. Танкланы джашырдыкъ, аланы артлары бла экинчи тизгиннъе самоход тобланы тиздик.

Суўну ары джанында, мийик джарны башында бир эл кёрюнеди. Ол Григорьевкады. Ары адам ийиб, тахса билирге керекбиз. Джаўланы не эте тургъанларын тинтмей турургъа джарамайды. Тёрт солдатыбыз — комсомолчула Петухов, Иванов дагъы да экеулен чабакъчыны къайыгъына миниб, кече шыкьыртсыз ары ётюб кетдиле. Аланы борчлары къыйын эди: немецлени кьозгъамай акъырын барыб, болумну билиб къайтыргъа керек эдиле.

Бир заманда ала элге джете болурла деген кёзюўде, суўну ары джаны автомат, пулемёт атылгъан таўушладан толду. Джангъан от кёкню джарытды. Бу къаўгъа къайдан чыкьды, аллай бир уруш этерча не зат барды, ала кьолгъа тюшюб кьалдыла болур деб тургъанлайыбызгъа, тёртюсю да саў эсен къайтыб келдиле, хапарларын айтдыла. Ала акъырын барыб, джаўланы траншеяларыны къыйырындан киргенлейлерине, немецлеге тюртюлюб кьалыб, атышыргъа керекли болгъандыла. Была

атмасала да ала атарыкъ болгъандыла. «Не болса да болсун» — деб траншеягъа автоматладан от джандыргъандыла. «Билмей тургъанлайыбызгъа юсюбюзню уллу аскер басыб къойду» —деб немецле алгъасаб, бир-бирине ключю от ачхандыла. Фашистле кеслери-кеслерине уллу халеклик салгъандыла. Ол кёзюучюкде бу тёртюсю да джаллаб кетгендиле. Алай бла ала уллу джигитлик этиб, бизге бек керекли тахса келтирген эдиле. Ол батырлыкъ ючюн Совет разведчиклеге артда Совет Союзу Герою деген сыйлы ат аталгъан эди. Ол сагъатдан элчилени болушлукълары бла былайда чабакъчы къайыкъла табдыкъ. Бютеу мотострелковый батальонну къайыкълагъа миндириб, мен сууну ары джанынз ётдюм.

Мен Сентябрьны 18-де ол батальон бла элни къыйырындан кирдим. Днепрни сол джагъасында къалгъан танклагъа, тоблагъа, радио бла команда бериб, сууну ол джагъасындан тохдаусуз элге атыб, бизге болушурча этдим. Кечени узуну бизни тобларыбыз бла танкларыбыз ол элни тохдаусуз уруб турдула. Ракетала джандырыб, тобланы джарытханларын да хайырландыра, хар метр джер ючюн къаты кюрешдик. Бизникиле джауну окопаларына секириб тюшюб, аны бла бууушдула. Былайда пулемёт, автомат, гранат атылыу адамны шашхынлы этерча эди. Совет аскерчиле джауу бла тулпарлача джагъалашдыла. Джашла бек джигит къауум эдиле, къарангы кече ол участокда джауулары къырыб, шындык этдик. Алайда танъ атаргъа плацдарм алыб бегитдик. Ол кече биз кёрген къыйынлыкъны адам айтиб къайдан къолундан келсин, алай болса да командованиени буйругъу толду! Бу бек уллу хорлам эди. Ол кече бизни бригадабызны кючю сол джанына толусу бла джыйылды. Полковник Михайловну мотострелковый бригадасы бизни джаныбызгъа ётюб, биз алгъан

гитче плацдармны кенъертиб, элге чабыуулну башлады.

Мотобригада бла мото батальонну былайда оборонада кююб, мен кесим ызыма, сууну сол джанына, танклагъа ётдюм.

Ол кезюуге бизни корпусну бригадалары бары да былайгъа келиб тура эдиле. Танкланы сууну онъ джанына ётдюрюрге мадарла этдик.

Днепрден биринчи ётюб, хорламлы иш баджаргъаным. Ююн, меннге былайда Совет Союзуна Герою деген сыйлы ат берилди. Бу уллу сыйлы атны тыйыншы тугаргъа борч тюшдю.

Экинчи кюн 19-чу сентябрда джаулары бомбардировщиклери бизни башыбызда къазан къайнатдыла. Ауурлуклары 500 — 1000 килограмм болгъан бомбала кёкден юсюбюзге джауа эдиле. Кирир тешик табаргъа къыйын эди: кёк бютеу кюкюреб, джер тебрённенча бола эди.

Бомбардировка сериюн болгъанлай, наблюдательный пункт ишледик. Джерни терен къазыб, юсюн кёб къат базыкъ томураула бла джабыб, топракъ къуйдукъ. Аны ичинден бинокльле бла къараб, сууну ары джанында джаяу аскерибизге мындаң тоб атыу бла болушлукъ бере эдик.

Эртденбла бизге командармны заместители генерал Сухов, Артиллерияны командующиси генерал Мошник эмда генерал Зинкеевич келдиле.

Немец самолетланы учуб келгенлерин кёрюб, мен тамадаланы блиндажгъа чакъырдым.

Тамада къауум къачыб блиндажгъа кирди, генерал Зинкеевич а кесини «вилис» машинасыны къатында сюелиб къалды. Мени хахай этгениме джууабха ол «эй!» — деб къолун силкиб къойду.

Бомба атыу тамам тюненча болду. Башы джабыл-

гъан блиндажны да ичинде адам тѣзмезча эди. Сора самолетла, бомбаларын атыб бошаб, кетдиле.

Эшикге чыкыгъанлай, бомба этген терен чунъурну ичинде Зинкеевич джыггылыб тура эди. Болгъаны къан, сыфаты адам танымазча, кеси да ачы джыйырылыб тура эди. Аузу сѣлешелмей эди. Бизден джети километр чакълы да корпусну лазарети бар эди. Биз аны ары дженъил ашырдыкъ, алай а ол лазаретге джетгинчи ѳлдю. Алай бла биз энтда бир батыр аскер башчыбыздан, алапат тенъибизден, унутулмазлыкъ адамыбыздан айырылдыкъ...

Фронтну пантонлары келгенлей, бизни джигит частларыбыз сакълаб тургъан плацдармгъа танкланы ѳтдюрюк. Пантонгъа эки танк миндире эдик.

Фронтну — 2 минъ чакълы тобу сууну ары джанына джауу оборонасын эки-юч сагъатны кѳз ачдырмай дюнъюрдетди, аскерибиз атакагъа киргенлей, тобла бла арлакыгъа, джауу оборонасыны теренине атыб тебретдиле.

Фашист самолетла суудан ѳтюб баргъан танкларыбызгъа бомбала къуюб кюрешдиле, алты быргылы миномѳтла, тобла бары бирден атыб турдула. Ала не кюрешселе да танкланы суудан ѳтюулерин тыялмадыла. Былайда сапѳрларыбыз алапат джигитлик кѳргюздюле.

Ары джанына ѳтгенлей, элли алыб, уллу сыртны къабыргъасындан энишге айланыб, джауулары бегитилиб тургъан позицияларына темир ырхы болуб къуюлдукъ. Бизни артиллерия кесини хайырлы ишин этиб, алайда джауу оборонасын къаушатды. Биз терегеннѳе кѳре алайда бизни аллыбызгъа сюелир кюч къалмагъан эди. Траншеялары чачылыб, адамлары къырылыб, тоблары башха техникалары да башлары тублерине айланыб тура эдиле. Джауу позицияларын къоюб къачдыла.

Бу операцияны аты Букринский плацдарм болду. Мында къазауат этерге бизге бек кыйын эди: терен къулакъла, джарла, дупбурла танкланы бурургъа джер джокъ эди. Джаулагъа уа оборона ишлерге бек таб эди. Былайда биз бир ай чакълы къаты къазауат этдик.

Октябрны арт кюнлеринде 3-чю гвардиячы танк аскерге позицияны къоюб, кече бла джашыртын ызына сууну сол джанына ётерге буйрукъ келди. Кече бла Днепрны сол джагъасына ётуб, север таба кете барыб, кюндюз бир чегетге кириб тохдадыкъ. Ол кюнню инъиринде мени командарм джолдаш Рыбалко чакъырды.

Командарм — Совет Союзу эки кере Герою Семён Павлович Рыбалко — алаша суюкли, къалын битген адам эди. Адам ортасына келгени аны тыш къарамындан белгили эди, алай а аны бети джаш кёзлери джити эдиле. Тёпбесинден туюю кетиб джылтырагъаны себебли ол башын къуру да джюлютуб джюрюй эди. Генерал уллу культурасы, билими болгъан, ишленнъен адам эди. Аны кемсиз ачыулануб, не алгъасаб, неда Зинкевич этгенча, ашыкъ-бушукъ этиб кёрлюк тюл эдинъ. Не палахда да ол басымлылай, иги кёллюлей тура эди.

Генералны уллу эсине ким да сейирсине эди: ол бир кёргенин унутмай, аскерни хар батальонуну командирин бетден-бетге таныб, аланы атларын, тукъумларын унутмай эсинде тута эди. Адамны инджиууне, тилегине эс белгени уа! Кишини сыйын тюшюрюб, керексиз урушуб, джелимсизлик этиб мен аны бир да кёрмегенме. Аскерни ичинде огъай эсенъ Правительствода да аны сыйы, махдауу уллу эди.

Айтханымча, командарм Рыбалко мени чакъырды:

— Сен аскерни разведка полкун алыргъа неда бригадагъа башчылыкъ этерге керексе, — деди.

— Джолдаш командующий, — дедим мен анъа, — меннъе полк да, бригада да керек тюлдю. Мен аскер-

чиле бла бир сафда болуб, хаман сермешиюну отунда айланьргъа сюеме. Башчылыкъ этерге, сый алыргъа мен уллу тырмашмайма.

— Сора не болургъа излейсе?

— 52-чи танк бригадагъа комбригни заместители болуб кетерге излей эдим...

— Ашхы, эркинлик береме, — деди командарм, джумушакъ ышарыб,

Кече 31-чи танк бригаданы командири Новохаткогъа да сау къал деб, кесими джанымдан да суйген 52-чи танк бригадама кетдим.

Новохатко тынч джюрекли, сабыр адам эди. Ол бир-бирде нени да украин джорукъ бла бурдурургъа, адамлагъа тюрлю-тюрлю атла атаргъа, компанияны джурети, джаны болургъа ёч эди. «Деятель, уллу Украинаны уланы ишни алаамат бардырады, бизде хар не да кесини орнундады!» — деб накъырда этерге, керек болса, махданыргъа да ёч эди.

Бу бригадада мен уллу саугъа алсам да, адамла бла иги болсам да, кесими буруннъу бригадама тартханыма киши айыб этерик болмаз.

Алай бла мен 52-чи танк бригадагъа къайтыб келдим. Уллу къууанч, хахай болду, эски шохларым аллыма чабыб, бирем-бирем къучакълашдыла.

Комбриг мени бек сюе эди. Мен да аны сыйын кёрюр ючюн къалмай эдим. Кёб кере мен этген буйрукъгъа ол огъай демей, кесиме эркинлик бериб къойуучусу себебли, мен да анъа толу ышанъаным, бир-бирибизни иги билгенибиз себебли, бизни арабызда дауур болмаучан эди.

Полковник Леонид Михайлович Плесско фахмулу, интеллигент, уллу культурасы болгъан джумушакъ адам эди. Тыш къарамы кесине илешдирген, керти теньлик тута билген, ариу сюекли офицер эди.

1943-чю джыл, 1-чи ноябрны кечесинде бригада, бютеу техникасыны халын тинтерге, артха созулуб къалгъан экинчи эшелонну джууукъгъа тартаргъа оноу этиб, бир къалын чегетде тохдады.

Октябрда 1-чи Украина фронт Переяслав — Хмельницкий шахарны кюн чыкъгъан джанында Букрин плацдармда уллу кюч джыйгъан эди.

Ол айны ичинде фронтну аскерлери Киевни къатында тургъан джауу 4-чю танк аскерин ууатыргъа деб чабыуулла этген эдиле. Алай болса да иш джетишимли болмагъан эди. Кертиди, Киевни юг эмда север джанында плацдармлары бир аз кенъертген эдиле.

Фронтну аскери Букрин плацдармны сентябрны 22-де алыб бегитсе да, баш кючлени урушха кирнулери октябрны 12-де башланды. Джыйырма сутканы ичинде джаула кеслерини позицияларын деменъили этерге мадар табдыла, кёб эшелонлу терен оборона салдыла.

Плацдарм Днепр сууну эки бутагъыны арасында, тар, хыртдылы джерде болду. Оборонада тургъан джаулагъа бек таб, бизни чабхан аскерибизге уа бек табсыз эди. Артыкъ да танкланы джюрютюрге къыйын эди. Аны тышында джаула былайгъа беш танк дивизия, мотострелковая дивизия, аны кибик беш дивизия джаяу аскер салгъан эдиле.

Октябрны аягъында жанъы операциягъа хазырланыргъа Баш командованиеден буйрукъ болду. Ол операция Киевни север джанында Лютеж плацдармдан башланлыкъ эди. Аны мураты джаулары обороналарын чачыб, Киевни къаты бла тогъай ётуб, кюн батхан эмда кюн чыкъгъан джанындан чабыуулу бардыргъа, плацдармны кенъертиб, сууну онъ джанында Украинаны теренине кириб башларгъа эди.

Чабыуулу 1-чи Украина фронтну аскерлери ноябрны 3-де башладыла. Ала Киевни север джанындан кён-

делен кырккыб тебретиле. Бизни ючюнчю гвардиячы танк аскерибиз да кюн батхан джанындан уруш ачды.

Мен кьуллукъ этген 52-чи танк бригада кече-кюн да тождамай барыб, Киевни Светошин деген кыйырына джууукълашды.

Бригаданы командири полковник Плесско, кече машинадан джыгылыб, кесин бек аурутду. Аны экинчи эшелонна ийиб, бригадагъа командирлик этерге менне буюрдула.

Адамланы джыйыб, мындан ары не этеригибизни планын анылатдым, алгъа барыуну юсюнден буйрукъ бердим. 5-чи ноябрны кечесинде чегетден чыгыб, Пуше-Водице деген джерден Светошин таба айландык. Светошинни кыйырындан кириб, Киевден Житомирге баргъан таш джолда джауну танклары бла кечеги сермешу бардырдык.

Къараныдан кезге тюртгенин кёрмейсе. Танк моторла бла гусеничаланы тауушлары, каяяла оюлуб келгенча, гюрюлдейдиле. Бир-бирибизни кёрмейбиз, фараланы джандырыргъа мадар джокъду. Тегерекни ракетала бла джарытыб, ёхдем-ёхдем атышабыз. Аллыбызда немец танкла атханлай, аланы тобларыны бурунларындан от джанады: биз ол джарыкны мараб атабыз, ала да бизни джарыгыбызны марайдыла.

Джауну бир «тигры» аллыбыздан чыгыб, бизни танкыбызгъа атханлай, мен да аны мараб атдым: эки танк да бирден джандыла. Мен экипажгъа да хахайны салыб, секириб тюшуб, барыбыз да сау кьутулдукъ: кюйген танкладан чыгъаргъа уа усда болгъан эдик.

Сермешу танъ аласына дери шаушалмады. Танъ джарыгъанлай, немецле шосседен сол джанына джалладыла. Уруш баргъан джерде аланы тогуз танклары кюйген, бизни да беш танкыбыз джараусуз болгъан эдиле.

Бизни аскерлерибиз Киевни тегерегин алыб, шахар-да кючлю орам урушла бардыра эдиле. Не кьадалыб кюрешселе да немец-фашист аскерле бизни аллыбызны тыялмадыла: джанларын палахдан кьутхара, кьуршоудан ычхыныб, ала Фастов бла Житомир шахарла таба кьачдыла.

Украинаны ара шахарын — Киевни башына бош этдик. Буйрукъ болуб, танк аскерле джауну ызындан тюшдюле, анъа бир минутну да тынчлыкъ бермезге кьаст этдиле. Бизни алтынчы гвардиячы танк корпусну атына «Киевский» деген сёз кьошулду...

6-чы танк корпусха Фастовгъа чабаргъа буйрукъ берилген эди. Корпусну командири генерал-лейтенант Панфилов джолдаш эди.

Алексей Павлович Панфилов Совет Союзу Герою кьатанъы узун адам эди. Ол граждан кьазауатны заманында да аскерде комиссар болуб кьуллакъ этгенди. Бютеу джашауун, фахмусун, кючюн кьралыбызны сауутланнъан кючлерин ёсдюрюуге бергенди. Джыллыгъы келсе да, аны кьара чачына чал урмагъан эди. Генералны ким да суюб танылырча ариу ауазы, юлгю алырча кьарамы, адам джанында юлюш этерча, ариу халиси бар эди. Ол онълулугъун байракъ этиб тутмай, уллу бла уллу, гитче бла гитче бола, керек джерде накьырда эте, кюле да биле эди...

Кече-кюн демей, фашистлени суюб бара, 6-чы танк корпус ноябрны 6-сында Фастов шахарны кюнчыкъгъан кыйырына джетди.

Фашистле шахарны кыйырында оборонагъа кючлю зенит тобла салгъан эдиле. Аладан бизни танк колоннагъа атаргъа, аллыбызны тыяргъа умут этдиле. Кертиди, ол тобла джерде ышангъа алсала, бек кьоркьута эдиле, алай болса да сыртны джайылыб, болгъанны тул тубан этиб келген танкланы алларын тыяргъа кьай-

да! Тобла къуя тургъанлай, гюрюлдеб юслерине миндик, къурч ёшюнде бла урдуруб, теблеб башлы-тюблю этдик, расчётларын къырдыкъ... Шахарны орамларында да къаты урушла бардыла.

Джазыу бизни джаллы болгъан эди, Фастов да къолгъа тюшдю. СССР-ни Баш Советини Указы бла бизни 52-чи гвардиячы танк бригадагъа «Фастовская» деген ат берилди.

Андан ары биз Брусило района фашистле бла сермешюню бардырдыкъ. Ноябрьны ал джарымында фашист аскерле бизге къаршчы кючлю чабыуулла этдиле. 1-чи Украина фронтну аскерлери алгъа барыуну бир кёзюуге дери тохдатыргъа, оборонагъа кёчерге, кюч джыйыуу бардырыргъа буйрукъ келди.

Гитлерчиле бу джерге уллу къарыу салыб, Киевни ызына алыргъа кюреше эдиле. Урушла, башха болмай, Курск дугадача джандыла.

Житомирден Киевге баргъан джол бла кюн сайын 2000—4000 фашист танк келе эди. Бизни бригада ол джолну Озерянка деген элни къатында сакълай эди. Житомир джанында къалын агъачны ичинден чыгыб, джау Киевге мыллык ата эди. Бизни бригада сакълагъан джер бек джууаблы участок эди. Командование бизге 9 самоход тоб да къошхан эдиле. Танкланы да тобланы да беллерине дери джерге ташайтыб, джюзле бла тобланы джолгъа ууладыкъ. Джауу машиналарын джууукъ келмеге къюб кючлю залп бериб тютюнлерин кёкге чыгъара, талайын агъызыб ызларына айландырдыкъ. Дагъы да бир кесекден чабыуул этдиле. Алай а исси къабыб, ызларына къачдыла.

Бир кюн командарм джолдаш Рыбалко келди. Джолну юсюнде кююб джатхан фашист техниканы кёрюб, менъе ышарыб айтды:

— Сиз былайда джаулары танкларындан кябырла этген кереме!

— Да, — дедим мен, — джолдаш командарм, андан башха зат кюлубуздан келмейди... Алагъа кябырладан башха саугъабыз джогъду..

Декабрны арт кюнлеринде Житомир-Бердичев операцияны башладыкъ. Чабууул баргъан 6 кюнню ичинде бизни аскерле фронтну 300 километрге кердиле. 100 километрни да теренликге бардыла. Декабрны 31-де Житомирни алдыкъ.

Аскерлерибиз джангъы джылны кюуанчын джаулары хорлагъаныбызны кюуанчы бла бирге этдиле.

Энди бизни алгъа барыуубузгъа джауну джанындан алай уллу тыйгъыч болмай эди. Таулада ырхы кюбса, аны аллың тыйгъан кяалай кыйын эсе, бизни аллыбызны тыйгъан да тушманнга алай кыйын болду. Къысха заманны ичинде Бердичев, Казатин дагъы да башха ууакъ шахарлары башларына бош этдик.

1944-чю джыл январь айда Полоня деб бир шахарчыкъда тохдадыкъ. Былайда кюйген, чачылгъан танкларыбызны орунларына джангъы танкла салдыкъ, бир ыйыкъны солудукъ.

Январь — февраль айлада Украинада бек кёб элленни, шахарлары джаудан сыйырдыкъ.

Къайда кыйын болса, бизни темир джумдуругъубуз ары бурула эди. Хорламдан-хорламгъа барыу энди бизге джорукъ болуб тохдагъан эди. Бизни танк аскерибиз Проскуров операцияны башларгъа кызыу кюурала эди.

ПРОСКУРОВ ОПЕРАЦИЯ

Украинада джаз болду. Къарла эриб джер-джерде батмакъ келле джылтырадыла. Джолла асыры амандан автомашинала чыртда джорюйелмей тохдадыла. Март-

да фронтха горючий, ашарыкъ, сауут джетдириу къазауат этгенден тынч тюл эди.

Проскуров операция башланнъан эди. Эки уллу къауум болуб, бизни корпус чабыуул бардырды. 52-чи танк бригадагъа корпусну сол джаны бла баргъан джолда уруш этерге буйрукъ болуб, биз Чёрный Остров деген район шахарчыкъгъа тебретдик. Джаугъа тюбемей, талай джерден ётуб барыб, бир элде тегерекге къараргъа оноулашыб тохдадыкъ.

Бу район фашистлени къолларында эди. Ала бизни келгенибизден хапарсыз эдиле. Былайда бизни къолубузгъа джети немец тюшдю. Биз тутхан фашистле германиядан келиб, элде эт, джау, гакгы заготовка эте айланнъан адамла эдиле.

Полковник Плесско:

— Быланы кёзюмден къоратыгъыз, — деди.

Фашистлени бир бау кибикге джыйыб къарауул салдыкъ.

Биз ауузланыб бошаргъа особый отдельни къуллукъчусу Иван Давгань келиб, сорду:

— Алан, сен фашистлени сарайгъа басыб тураса деб эшитгенме, алаймыды?

— Алайды, тюз эшитгенсе, сора уа?

— Аланы меннъе берсенъ а, аууз марданъы да берейим, — деб накъырда этиб сёлешди.

Сорууда фашистле аскерчиле болмагъанларын, Берлинден бери эл мюлк продуктала джыяргъа келгенлерин айтдыла. «Сиз фашистлесиз» — дегеникде: «Огъай, биз фашистле тюлбюз, национал-социалистлебиз!» деб ала бир аууздан къычыра эдиле.

Ала бла джаншай туругъа заманыбыз джокъ эди. Мен Давганьнъа:

— Быланы сеннъе хакъсыз беребиз, сени законунъ фашистлеге къалай къарарыгъын да билебиз, — дедим.

Экибиз да кюлдюк, ол аланы кесини отделине алыб кетди.

Джолгъа чыкъдыкъ. Колоннадан алгъа юч дозор танк барады. Ала бир кёпюрчюкню чачаргъа кюреше тургъан эки немец сапёрну тутдула. Бири лейтенант, бири да унтерофицер эдиле. Ол экиси бизге иги тахса бердиле. Аскерлери къайда болгъанын, не эте тургъанын айтдыла.

Биз эллени ичлери бла барабыз, адам табылгъан орамлагъа тегюлюб: «Бизникиле келдиле!» — деб къычырадыла, къол къагъадыла. Адамла юйлериини башларына къызыл байракъла тагъадыла, халкъны къууанчы айтыб анъыллаталмазчады.

Николаевка деген район центрде бизни тегерегибизге кёб адам басынды. Элчиле хапар сордула, тарыгъыуларын айтдыла.

Алайдан кетдик. Мен алгъа баргъан батальонну командирини капитан Чернявский бла бир танкга миндим.

Кёб бармай Чёрный Остров деген шахарчыкъны къыйырындан кирдик. Аны север къыйырында темир джол станция бар эди. Биз джырылдаб барыб станциягъа чыкъдыкъ. Олсагъатдан джауу аскери мингъен товар поезд Проскуровгъа кетиб тебреди.

Танккла тобладан вагонлагъа атдыла. Паровоз юч вагончукъну алыб къутулду. Андан къалгъан составы гыйырылыб къалды. Къалгъан эшелонну танккла къуршаладыла. Танкланы юслеринде келген автоматчикле джерге тюшюб, джауулары атыб тебредиле. Фашистле къаршы тургъанларында, алайда барын да къырдыкъ.

Бир солдат чабыб келиб:

— Джолдаш майор, станцияда телефон селеше турады, — деди меннге.

Мен барыб трубкины алдым. Проскуровкадан немец селеше эди.

— Аллес фриц капут! — дедим анъа. — Бусагъат сизге да джетерикбиз, бизден къутулмазсыз!

Ол сѣзюн тохдатды, къараб къарагъынчы джауну 30 самолѣту джетиб, башыбыздан бомбала къуйдула.

Чернявский бла мен рельсаланы арасында джерге бауурларыбызны бериб джатабыз. Самолѣтла бомбаларын бошаб кетдиле, станцияны ойсала да, бизге башха заран салмадыла.

Кѣб турмай аскерни штабындан бизге бир батальонну ызына къайтарыб, ол Николаевка деген элни сакъларгъа деб буйрукъ келди. Бютеу аскерибиз келгинчи джаула алайгъа чабмасынла деген сакълыкъ керек эди. Бир батальон ары кетди. Бизден алайгъа сегиз километр бар эди. Экинчи кюн полковник Плесско мени чакъырыб: «Ол батальоннъа бир кѣз джетдириб кел», — деди.

Батмакъ асыры теренден резин чархлы машина джюрюелмезлиги себебли мен бир танкны алыб, юсюне да джети автоматчикни миндириб кетдим.

Биз барлыкъ элге бир километр къалгъан заманда кюн батыб, къаранъы бола тебреди. Ол кѣзюучюкде билмей тургъанлай, онъ джаныбыздан джауну онеки «пантерасы» шыб деб чыгъыб, бизге тобладан ата башладыла.

Танкыбызны къабыргъасына эки снаряд тийди. Биз танкны юсюнде бара тура эдик да, чынъаб-чынъаб джерге тюшдюк. Джанъыз джюрюютюучю чыгъалмай къалды, Танк тютюн-тютюн эте барыб чачылды.

Уруш баргъанлы мени тюбюмде кюйген танкланы бу сегизинчиси эди...

Узакъда ызыбыздан келген бир танк бла «вилис» бизни алай болгъаныбызны кѣрюб, сол джанларына бурулдула. Джар таба джалладыла. «Пантерала» алагъа да атдыла, алай болгъанлыкъгъа уралмадыла.

Аланы кимле болгъанларын мен экинчи кюн билдим: автомашинада келген 3-чю танк аскерни штабыны начальниги генерал-лейтенант Митрофанов, аны ашыргъан да бизни частны танкы болгъанды.

Митрофанов Рыбалкогъа мени ёлген хапарымы айтхан кёре эдим:

— Кесим кёзюм бла кёрдюм, — дегенди ол командармгъа, — майор Багъатыр улуну танкы кюйюб чачылды, ол да алайда ёлгенди...

— Э-э-э, — дегенди джолдаш Рыбалко. — Мен ийнанмайма ол майорну ёлгенине! Ол аллай кёб палахдан сау кьалгъан адамды...

Танкыбыз кюйгенинде, джер батмакъ болса да бауурланыб джатдыкъ. Элге барыргъа уа мадар болмады: немецле пулемётладан атыб, баш кёлтюртмей эдиле. Суу индекни ичинде бауурубоз бла сюркелиб, сол джаныбызгъа кьутулургъа кьайгы этдик. Юсюбюз джибиди, батмакъдан адам танымазча болдукъ.

Джауу танклары элде танк батальонубузгъа чабдыла. Былайда бек улуу тоб, пулемёт тауушла чыкъдыла, танкланы гюрюлдегенлери кечени сагъайтды, атылыула кёкде ууакъ булутланы джарытдыла.

Кече ызыбызгъа джаяу келиб, кёб кьыйналыб Черный Островгъа джетдик.

Арадан бир ыйыкъ озгъанлай, Проскуровгъа чабыуулу башларгъа бизни 6-чы танк корпусубузгъа буйрукъ болду.

Корпусну командири генерал Панфилов бизни джыйыб, былай оноу этди: корпусну аслам кючу Проскуровну кюн чыкъгъан джанындан атаканы бардырады. 52-чи танк бригада уа, шахарны север джанында Каменец-Подольскдан келген шоссе джолну кьачыб баргъан джау аскерлени алларына чыгъады.

Мени аурукъсунуб тургъан кёзююм эди. Ол бат-

макъда бауурланыб баргъан заманыбызда, санларымы сууукъ алыб, температурам кѣлтюрюлген эди. Ол себебден мен 2-чи эшелонна кетерге керекли эдим.

— Мен сени кѳоюб кетеллик тюлме, — деди полковник Плесско. — Мени танкымы ичинде джатыб тынчайыб барыса...

Мен да ол айтханна огъай демедим.

Ашхам заманда джолгъа чыгъарны аллы бла бир аз ауузландыкъ. Андан сора танкланы тизиб, кече джолгъа чыкъдыкъ.

Мен командирни танкыны ичинде, снарядланы юсюнде квалкъыб барама. Танк чайкъалыб уллу таууш этиб баргъанлыкъгъа джукъум бир да бѣлюнмейди.

Кечени бир заманында уяныб къарасам, танкла тохдаб тура эдиле.

Плесско мени дженъимден тартыб:

— Джолдаш майор, къарачы, онъ джаныбызда темир джолда поезд келе турады, — деди.

Танкладан тюшюб, колоннаны башында баргъан батальонна, капитан Чернявскийге чабыб бардым.

— Поезд джетеди! — деди ол не этерге кереклисин менден излей.

— Юч танкны хазыр эт,—дедим анъа.—Бизни туурабызгъа джетгенлей паровозгъа атсынла.

Паровоз джууукълашханлай, талай снаряд аны къара къабыргъасына тийди. Тютюню, пары чыгъа, сууу тѣгюле пшылдаб, паровоз рельсадан чыгъыб, бир джанына аду. Вагонлары бири бирин уруб тохдадыла.

Ол товар эшелон кѳре эдим, вагонланы ичлери сапын ящикледен, дагъы да башха товарладан толу эди. Сакълауулла секириб тюшюб къачыб тебредиле, алай а тѣгереклерин кършалаб арагъа алдыкъ...

Эртден бла эртде Нижне-Волковцы деген бир уллу элге кирдик. Эл джаууну терен тылларына санала эди,

бизни ары баргъаныбыздан да немецлени хапарлары джокъ эди. Былайдан Проскуровгъа энди 10 километр къала эди.

Элде бир машина бла келе тургъан 30 немец солдатны кёрдюк. Бизни эслегенлей ала къачыб бир юйге кириб, уруш этер къайгъылы болдула, гранатала атдыла, автоматладан къуйдула. Тёрт танк бла юйню тегерегин алыб: «Сауутну ташлагъыз!» — деб буюрдукъ. Унамадыла. Тобдан эки атханлай, юй чачылыб джанды. Кюйген юйден сау къалгъан беш алты адам чыгъыб къолларын ёрге тутдула. Ала Проскуровдан келиб, элчилелени тонай айлангъан джаш солдатчыкъла эдиле... 18 джыл болгъан джашчыкъла бары да эсесовецле болгъанларын айтдыла.

Биз джау алгъан джерни теренине кирген эдик. Былайда корпус бла связыбыз болмай къалды. Джаула бизни билиб, терк огъуна тегерегибизни къуршаладыла. Биз да оборонагъа кирир къайгъылы болдукъ. Элни тегерегин бегитиб, танкланы беллерине дери къазыб, джерге ташайтдыкъ. Талай кюнню бомбаланы тубюнде, джауну хаман чабыб кюрешген техникасы бла къаты уруш этдик.

Танклагъа миниб мотострелок болуб келген аскер бла сопёр батальону танкланы аллары бла къазылгъан околалагъа салгъан эдик.

Джауну танклары бла джаяу аскерлери кече-кюн да бизге чабыб кюреше эдиле. Хар чабханлары сайын хамотларына кючлю урсакъ, къачыб ызларына айлана эдиле.

Комбриг полковник Плесско, политотдельни начальниги подполковник Лесный, штабны начальниги полковник Жагуло, мен — тёрттюбюз да джыйылыб, ёлсек да, буйрукъсуз артха турмазгъа деб, оноу этдик.

Алай бла кетмей, оборона тутуб къалдыкъ, къаты кю-

решиубюз бла 5 кюнню ичинде джау ну техникасына, адам кючюне да уллу заран салдык.

Алтынчы кюнубюзде корпусну командири генерал Панфиловдан связной самолёт «У-2» келди. Бу экинчи самолётха фашист снаряд тийиб, бизге джетелмей тюшген эди.

Самолёт келтирген буйрукъда бизге махтау айтыла эди. андан сора бютеу кючюгюзню джыйыб, уруб кюршоудан чыгъар мадар этигиз дей эди. Буйрукъну корпусну командири джазгъан эди. Корпус ызына джаллаб кетиб, джанъыз биз къалгъан кёре эдим.

Джау ну кюршоудан чыгъар мурат бла эртденбла элни бир къыйырына келдик. Немец танкла онъ джаныбыздан чабдыла, дагъы да бир къаууму джолубузну кесди. Ол кюн алайда инъирге дери къаты кюрешиу барды. Ахырында биз уруб тышына чыкъдык, алайда джау ну сегиз танкы бизни да эки танкыбыз кюйюб къалдыла. Не къыйналсакъ да барыб кесибизни корпусха къошулдукъ.

Бизни танк аскерибиз бир ыйыкъны ичинде хазырланды. Андан сора Проскуровну алыр урушла башландыла. 6-чы танк корпус бютеу кючу бла атакагъа кирди. Бизни бригада ортада болду.

Джау ну ал отрядларын теблеб, чачыб шахарны кюн чыкъгъан джанындан кирдик, башха корпус да север джанындан кирди. Бизден къачыб, Каменец-Подольскга баргъан шоссе таба къуюлгъан джау ланы алларын кесдик.

Былайда къатышыу, къычырыкъ-сыйыт болду. Джау ну техникасы, саууту атылыб къалгъан бла бирге кёб адамы да къырылды.

Паника деген зат бек осал затды. Ол юйге от тюшюб къала-балык болгъандан узакъ къоркъуулуду. Ол затны биз былайда толу кёрдюк.

Биз бек кёб сауут алдык, пленные тюшген фашист

солдатланы офицерлени саны-санауу джокъ эди. Ол кюн джауу танкларыны, тобларыны тюрлю-тюрлю машиналарыны, Проскуровдан Каменец-Подольскга баргъан шосседе чачылгъанларыны юсюнден бир къалың китаб джазаргъа боллукъ эди. Биз ол урушну хапарын бек къысха айтабыз. Кёз джерни джаудан тазаладыкъ.

Ачдан ары джолубуз Украинаны кюн батхан джанына эди.

Апрель келсе да, балчыкъ болуб, кюн аязыр къайгъылы тюл эди. Алай болса да бизни джигер Север Аскерибиз кюн батхан джанына ал айландырыб алгъа уруб бара эди. Биз хорламны джолунда эдик.

Уллу урушлада джаууларыны къарыуларын ала, Тарнополь шахаргъа джетдик. Бу да экинчи Волгоград болду. Апрельни узагъына былайда сермешиб турдукъ.

Немецле бек къаты кюреше эдиле. Шахарны орамларында уруш баргъан кёзюуде юлени биринчи этажларын бизникиле, экинчи этажларын аланыкъыла алыб, хар коридор атлаууч ючюн уруш, джагъалашыу бара эди. Бизни тобларыбыз бир джанында, аланыкъыла бир джанында, шахарны арада ура эдиле; бизни самолётла эмда аланыкъыла бомбала атыб, пулемётладан да къуя эдиле.

Шахар бек чачылды, немецле халек къырылдыла. Мындан ала къачыб, биз сюрюб, урушну отун Львов джанына кёчюрдюк..

Совет Аскерге джангъы уллу операциягъа хазырланыргъа буйрукъ болду. Май — июнь айлада бир джерде тохдаб турдукъ. Немецле обороналарын бегитдиле, былайдан ары кюн батхан джанына Совет Аскерни иймезге мурад этдиле.

Джауу узакъгъа атхан тоблары кече кюн да атханлай турдула.

Бир кюн, «вилис» машиначыкъгъа миниб бара тур-

гъанлай аны бурнуна снаряд тийиб, бизни бир джанына чортлатыб джиберди. Шофер аур джаралы болду. Мени джарам хаталы болмаса да, джыгъылгъан заманда онъ бутуму чыгъардым эмда аякъ синъирлерими кючлю создум.

Бизни бригадабыз тургъан джерге келтирдиле, бутуму чыкыгъанын орнуна салдыла, бир кесекден таякъ бла джюрюй башладым.

Кюнлени кюнюнде мени командарм Рыбалко чакъырды. Джылы саламлашхандан сора ол:

— Сен бу къазауатда уллу джигитлик кёрдюсюн, башха адамлыгъынъа да сёзюм джокъду. Алай болса да сени джашауунъа бир бош тыйгъыч салгъан зат барды. Сеничаланы (къарачай, чечен, къалмукъ, дагъыда ала кибик талай миллетледен аскерчилени) Сталинни буйругъу бла чакъыргъан эдиле. Ол заманда мен сени джибермей къойгъан эдим. Энтда телеграмма келгенди. Совет Аскерни генеральный штабыны эркинлигине барыргъа керексе, — деди.

Фронтдан кетерге суймедим, алай болгъанлыкыгъа буйрукъну толтурургъа керек эдим.

Генерал Рыбалкону буйругъу бла бизни биргебизге бир врач да тебреди.

Москвагъа келгенлей мени ашыра келген врачны да башына бош этдим. Уллу таякъларымы къоюб бир гитче гулоч таякъчыкъ алдым.

Таякъгъа таяна, генеральный штабха бардым. Мен кирген кабинетде бир уллайгъан чалбаш генерал олтуруб тура эди.

— Сизни эркинлигизге келдим, — деб аскер джорукъ бла къысхача билдирдим.

Кёз къакъмай менъе къараб туруб, Баш командованияни штабына сёлешди. Андан сора ол:

— Сени бош чакъыргъандыла, — деб меннѣ джууаб берди.

— Мен Москвада окъугъан эдим, аскер къуллукъ да мында этгенме. Сау къалыб Москваны кѣрлюкме деб, мени акъылымда да джокъ эди, суйген шахарымы былай кѣргениме бек къууандым, — дедим генералгъа. — Алай а иш хорламгъа джууукълашыб баргъан кѣзюуде мени фронтдан бѣлгенигизге джаным къыйналады. Мен энди керек тюл эсем, аскерден бош этигиз, юйюме — Къарачайгъа къайтайым.

Мени джанымы тамам ауругъанын таныб, Генеральный штабда бу адам меннѣ бек ариу сѣлешди. Сора Оборонаны Халкъ Комиссариатыны 2-чи юйюне, танк управлениегѣ ийди.

Анда мен маршал Федоренко джолдашха тубедим. Ол мени таний эди. Фронтда бизни аскерге келген заманда меннѣ майор чынны да ол берген эди.

Маршал Федоренко:

— Окъургъа суйе эсенъ, генштабны академиясына алайыкъ, къуллукъ этерге суйе эсенъ, Челябинскде юрентнѣн полкну берейнк, кесинъ сайла, — деди ол меннѣ.

— Халкъыбыз бу къазауатда кѣб къыйынлыкъ сынагъанды, бусагъатда биринчи иш — къазауатды, мен къазауатха барлыкъма, — дедим мен.

Маршал кѣб сагъыш этди, сора:

— Эркинлик береме, — деб джууаб этди.

Кѣб джюрюгѣ болур эдим, экинчи кюн джараларым джанъырыб аурудула, бутумдан къымылдаялмай тебредим, аны юсюне джюрегим къошулду. Сау болуб кете тебрегенимде маршал Федоренко ызыма чакъырыб кѣб хапар айтыб джюрегими чапырды, кѣлюмю басды. Мени госпитальгъа салдыла. Анда бир ай джатыб чыкъгъандан сора меннѣ юч-тѣрт айны, бутум иги болгъунчун

тынчайыргъа кереклисин айтдыла. Комиссия мени къазауатха ийерге унамады.

Мен Москвада иги тынчайдым, 1945-чи джыл апрелге дери турдум. Андан сора да талай кере танк управлениеге чакъырыб, меннге тюрлю-тюрлю къуллукъланы бериб, ишге джараш деб кёрдюле, алай а фронтха къайгыргъа сойюб, унамадым.

— Бу къазауат бара тургъан кёзюуде тылда ишлерге джюрегим бир да тартмайды. Ызыма, 3-чю гвардиячы аскерге къайтыргъа эркинлик беригиз, — деб тиледим.

Фронтха кетерге эркинлик алдым, кесиме да алайда подполковник звание берилди.

Фронтха самолёт бла бардым. Генерал Рыбалко меннге бек ариу селешди, ауур танк полкга командирлик этерге буйрукъ берди.

Аскерлерибиз да ол кёзюуде Берлин операциягъа хазырлана тура эдиле. Ол ишге заманында келиб къошулгъаныма мен бек къууандым. Энди фашизмни чыкыгъан уясын да бир кёрейик!...

Мени ёсдюрген совет халкъны тынчлыгъын бузгъан гитлерчилеге ачыуум андан да бек къайнай эди. Барындан да бек туугъан халкъымы, къарт анамы кёрюрге бек тансыкъ болгъан эдим. Алай а Берлинде фашистлени джаныуар уяларын чачмай кетерге соймей эдим.

АЛЛЫБЫЗДА БЕРЛИН

Берлин — фашист джаныуарны уясы аллыбыздады. Совет Аскер толу хазырланыууну бардырыб бошаб, Берлинни алыууну башлады. Джаууну таргъа тыйылгъан аскерине не кече, не кюн солуу джокъду. Хар бирибизге къанат битгенди, къууанч киргенди, къазауатны ахырын керебиз. Энди дженшил огъуна Берлинни алыб, къазауат-

ны бошаргъа, дуняны юсюне ёмюр рахатлыкны салыр-
гъа ашыгъабыз.

Алай болгъаны ючюн джауну ахыр бетджанын чачуу
тынч иш болмагъанын да билебиз. Гитлерни буйругу
бла къолуна сауут алыргъа кючюнден келген немец бол-
луб киши къалмай къобханды. Фашистле хар эли джер
ючюн къарышыб кюрешедиле.

Кюрешселе да история алагъа суд этиб бошагъанды:
1945-чи джыл апрельни 21-де аллыбызда Берлин кёрюндю
Ма буду фашист эминаны чыкъгъан джери, дуняны
башына от салгъан мурдар джыйынны къаласы!

Берлин кюйеди. Тютюн булутла кёкню къалын джаб-
хандыла. Тоб атылуу асыры къатыдан кёк тохдаусуз кю-
кюрёб, джер да тебрениб тургъанча болады. Хар сагъат
сайын шахаргъа минъле бла снарядла тюшедиле, само-
лётла да бомбаланы къуядыла.

Джаула къаты кюрешедиле, хар юйню, хар тыгъы-
рыкъны бегитиб, тобла, пулемётла къургъандыла. Джау-
ну оборонасын къаушатыр ючюн, бизни аскерибиз хар
районну уруб барады.

Берлин горнизону терк огъуна чачаргъа деген буй-
рукну толтура, бизни частларыбыз Тетель районну
штурм бла алдыла. Мында бизни къолубузгъа шахар-
ны суу бла баджаргъан уллу станция тюшдю. Джауну
къолундагъы Темпельгоф деген аэропорту урдукъ. Не-
мецлени самолётларына энди Берлинде къонар джер
къалмады. Радиостанцияларын, элэктростанцияларын,
газ заводларын дагъы да башха затланы алыб, фашист-
лени таргъа тыйдыкъ.

Апрельни 25-де бизни аскерле Берлинни тегереги
къуршалаб, андан тышына киши чыкъмазча бегитдиле,
къаты орам урушла башландыла. Орамлада трамвайла
джюрюмей тохдадыла, метро джабылды. Шахарны хал-
къы аскери да, Шпрее деген суугъа суу алыргъа джо-

рюб тебретиле. Шахарны башха джерлеринде ичерге суу табмай, берлинчиле кзуюла кзаныб кюреше эдиле. Бютеу кралдан кесилиб алыннган Берлинни болуму бек кыйыннга таянды.

Алай болганлыкнга Гитлер бой салмазнга буйрукъ бериб, орамлада уллу кзауат бара эди. Берлинни горнизону бек кзаты, деменгиле кюреше эди.

Апрельни 30-да, 1-чи Майны кечесине бизни аскерле Берлинни арасына кирдиле. Бранденбург вороталада юч метр мийиклиги болган баррикадалага миниб, ала Унтерден Лиденнге от ачдыла. Танкларыбыз Шпree деген суудан ётуб, немецлени Тиргарден деген уллу тобларына чабдыла. Джаяу аскерибиз да Зоологический садха джыйылган джаулагга мыллык атды. Вильгельмштрассе бла Потсдам вокзалда кзаты сермешуу башланды.

Техникабызнга Берлин тарлыкъ этиб, аскерибиз аны ичинде кымылдаялмай эди. Орамла, площадьла, паркла фашист танккладан, кеслери джюрюген тобладан, автомашиналадан, адам ёлюкден, ууалган кирпичден, темирден тыкъ тыкълама эдиле.

Хар кзалайдан уллу зенит тобланы, миномётланы, ауузлары кюйген «тигрлени», «пантерланы» тоблары кзарай эдиле.

Бизни сапёр батальонларыбыз орамланы тазалаб, етерге джол ача, аскер частларыбызнга Рейхстагнга джуууклашыргга болуша эдиле.

Бир-бир орамла бизни кюлубузнга тюшюб бошаб, алада уруш тохдаганды. Хатасыз адамлагга тиймезлигибизни таныб, Берлинчиле орамлагга чыгыб, учу-кыйыры болмай келген Совет аскерлеге сейирсиниб кзарайдыла. Бир кзауумла бизни уллу танкларыбызны керюб, сорадыла:

— Быланы Америкаданмы алгансыз?

— Огъай, орус танкладыла. Уралда ишленнъендиле!
Немецле башларың силкиб:

— Была уа Инъилиз тобла болурламы? — дейдиле.

— Огъай, орус тобладыла. Уралда ишленнъендиле! —
деб бизни тобчула джууаб этедиле.

Немецле бир-бири бла къуш-муш эте:

— Была «Катюшаладыла», — деб кёрюзедиле.

Бир къауумла къатыбызгъа келиб:

— Бизге уа Совет Союзну тоблары, танклары, самолётлары да джокъдула, ууалыб бошагъандыла деб тургъандыла, — деб башларын ачыулу чайкъайдыла. Шахарны талай джеринде джауңу аскер частлары къарыуларын тауусуб, сауутларын атыб, пленнъе кече башладыла. Алай а кёбюсюне хар юйню, подвалны зор бла къолгъа джыябыз.

Танкларыбыз орамлада къаршчы тургъанны теблеб, джандырыб барадыла. Мийик юйлени терезелеринден гранаталаны къуйгъан бла биргелей, парклада бугъуб, фашистле фауст патронла бла танкланы къабыргъаларын марайдыла.

Мен командирлик этген танк полк бла биргелей артиллериябыз, миномётчиклерибиз, джаяу аскерлерибиз — барыбыз да бирден алгъа барабыз. Сермешиу къызыудан-къызыу хал алады. Мени полкум онъ джанындагъы джаяу аскер полкга баш командованиеден Рейхстагны штурм бла алыргъа буйрукъ болду. Аны командири подполковник Зинченко джолдаш эди. Ол полкку аллында баргъан батальонну командири капитан Неустров телефон бла подполковник Зинченкогъа сёлешди:

— Алло! Подполковник Зинченко джолдаш, сизни бла капитан Неустров сёлешеди. Мен Рейхстагны кёреме! — леди.

— Не? Не? Рейхстагны кёремеми дейсе?!

— Хо Рейхстагны кёреме!

— Алай эсе, мен Баш командованиеге билдирейим!

— Алайды, подполковник джолдаш, штурм этиб башларгъа хазырбыз!

— Иги хазырлангъыз, мен буйрукъ берирме сизге, — деди подполковник Зинченко.

Рейхстагны штурм бла онтёрт сагъатда алыб башларгъа буйрукъ келди. Неустроевни батальону атаканы башлады...

Рейхстагны хар комнаты ючюн кюреш барды. Эсесөвце не кючлерин да салгъан эдиле. Джаууу горнизону къаты кюрешди. Бизникиле Кормов площадны алдыла.

Подполковник Зинченкону буйругъу бла джигит Совет аскерчиле тамада сержант Егоров Михаил, кичи сержант Кантария Мелитон Хорламны байрагъын Рейхстагны тѣббесине чанчдыла... Орагъы бла чѣгючю болгъан уллу Къызыл байракъ мийикде чайкъалыб нюр тѣге эди.

Ол кюн хоншу полкубузну участогуна, машинаны радиаторуна акъ байракъ тагъыб, немецлени джанындан бир офицер келди. Машинадан тюшген немец бир джанъыз сѣз айтды:

— Капитуляция... Аны штабха элтдиле. Анда офицер герман генеральный штабны джанъы тамадасы генерал Кребсни Берлин горнизону аскерлерини капитуляциясыны юсюнден Совет Аскерни командованиеси бла сѣлеширге излегенин айтды.

Бизни командование генерал Кребсни келирине огъай демеди.

Генерал Кребс келиб, генерал-полковник Чуйков бла тубешди. Чуйков джолдаш аны Ставкины представители армияны генералы Соколовскийге элтди.

— Мени бойнумда борчум барды Совет командованиеге, аны юсю бла Совет правительствогъа билдирирге, — деди Кребс. — Апрельни 30-да герман фюрер

Адолф Гитлер кесини разылыгы бла ол дунягъа кетгенди...

Генерал бир талай секундну селешмей, башын энишге тутуб туруб, сора санын-башын тюзетиб, дагы да айтды:

— Фюрер, осият этиб, орнуна гросс-адмирал Деницни кьойгъанды, герман правительствону башчысына доктор Геббельсни теджегенди. Бу джангы правительствону келечиси болуб, мен сизге Геббельсни энчи аманатын айтыргъа келгенме.

Бизникиле анъа хыны къараб:

— Андан сора башха айтырынъ бармыды? — деб сордула.

— Джангы герман правительство бла баш аскер командование немец аскерлени Берлинде мындан ары кюрешлерин оюмсуз ишге санайдыла, — деди Кребс. — Ол себебден капитуляцияны не халда бардырыллыгын ачыкълагъынчы эмда Совет правительство бла аны союзниклерини правительстволарыны джангы герман правительствогъа не кез бла къарагъанларын анъылагъынчы совет командование бир суткагъа урушну тохдатырын тилейбиз.

Кребсге быллай джууаб бердиле:

— Совет правительство Германияны не тукъум да фашист правительствосу бла селешюле бардырыргъа болмайды, боллукъ да тюлдю. Аны кирик Совет правительство урушну бир суткагъа кьой эсенъ, бир сагъатха да тохдатырыкъ тюлдю. Берлин горнизонну кьалгъан кесеклерини капитуляция условияларыны юсюнден а селеширге излемейди.

Бизни командование Кребсге Берлинде горнизонну кюрешгенинден хайыр чыкъмазын, къаршчылыкъны кьоймасала, солдатла офицерле да толу кырыллыкъларын билдирди. Аны бла бирча дженъил огъуна толу, сёзюз капитуляцияны бардырыргъа кереклисин айтды.

Ол затланы Геббельсге айтыргъа сёз бериб, Кребс Берлинни оборонасыны штабы бла телефон связь салынырын тиледи.

Генералны тилегин къабыл эте, бизникиле аны машинасына телефон аппарат бла совет связистни миндирдиле, телефон чыбыкъ тартылды.

Бир кесек замандан телефон зынъырдаб, Берлинни оборонасыны штабы сёлешди. Штабдан генерал Кребс Геббельсге болумну анъылатханын, энтда келиб, Совет командование бла сёлеширге излегенин айтды.

Бизни штабха экинчи кере келгенинде, Кребс кёб сёлешиб къорешмеди.

— Капитуляциягъа разыбыз — деди ол, — алай а совет правительство бла командованиеден тилегибиз: джаны герман правительствону тыйыншлыгъа санасынла, аны къолунда шахарны бусагъатда немец аскерле алыб тургъан кесегин да къойсунла.

— Сизге чыртда условие бермейбиз, — дедиле бизникиле. — Биз сизден сакълагъан зат — сёзсюз капитуляцияды.

Кребс дагъы да кесини муратын айтыб башлады:

— Сиз анъылагъыз, биз джерсиз къалай къаллыкъ-быз? Правительствобузну джери болмаса, ол Польшаны Лондондагъы правительствосуна ушарыкъды. Ол а кюлкюлюк эмда болмазлыкъ затды...

Бизникиле бу затны юсюнден энди сёз джюрютюлмезге кереклисин анъылатыб, болджал бериб, терк огъуна капитуляция болмаса ахыр штурмну башларыкъларын билдириб, генералны ызына ашырдыла. Аны заманны созаргъа дыгалас этгенин да анъыладыла.

Кребс кетди. Былайда бир эрши иш болду: къанлы фашизмге ёмюрде да адамны джюреги джумушамазча бир иш болду.

Бизни офицерле генерал Кребс бла аны негерлерин

ашыра барыб, аланы къарауулдан ётдюргенлей, немецле пулемёт очередле бердиле. Ала бизни офицерлени ма-
раб атхан эдиле. Аланы ашыра баргъан майор Белоусов
бети-къуту кетиб, кёкюрегинден тутуб джерге джыгъыл-
ды. Бизни солдатла, офицерле майоргъа болушургъа деб
чабдыла

— Ай игле... — деди майор, — ёмюрде да ышанма-
гъыз алагъа!... Гитлерчиле джаралы майоргъа дагъы да
пулемётдан атдыла. Олсагъатдан буйрукъсуз бизни джа-
ныбыздан кючлю атыу башланды, адамланы ачыулары
тышына тёгюлдю.

Берлини оборонасыны штабындан неда генерал
Кребсден бир таууш да эшитилмеди. Бизни штабны буй-
ругъу бла штурм башланды. Биягъы канонада джанъыр-
ды, шахар тютюннъе, отха бёленди. Ол кёзюуде Бер-
линнъе келген кюнню айтыб айтыргъа да кыйынды.
Сёз ючюн Унтерден Линденде, бир километр фронтха,
500 тобуруз ата эди!

Атаканы кызыугъа кирген кёзююнде бизни аскерчи-
ле бир немец генералны уллу таш къабыргъаны тюбюнде
джерге джабланыб келгенин кёрдюле. «Къолларыны
ёрге тут!» — деб кычыргъанлай, генерал турду. Кёкюре-
гинде темир крестле, къолунда да акъ байрагъы кёрю-
дю.

— Капитуляция, — деди генерал.

Аны штабха элтдиле, ким болгъанын да билдиле. Ол
Берлини горнизонуну начальниги эди.

Чуйков джолдашны кабинетинде Вейдлинг Геббельс
бла Кребсни кеслери — кеслерин ёлтюргенлерини юсюн-
ден хапар айтды.

— Мен эмда мени аскерим, — деди ол сауутун
атыб, — бой салыргъа хазырбыз.

Эркинлик соруб, Чуйков джолдашны кабинетинде ма-
шинисткагъа Вейдлинг айтыб джаздырды:

«Берлин горнизонну аскерчилерине буйрукъ.

Солдатла, офицерле, генералла!

Апрельни 30-да фюрер кеси-кесин ёлтюргенди, бизни да анъа тюз болургъа ант этгенлени, кеси башыбызгъа къойгъанды. Фюрерни буйругъу бла Берлин ючюн къазауатны бардыругъа деб, сизни умутугъуз алайды. Алай а бизни сауутубуз — аскер керегиз джетмейди, болумбуз къазауат этерча тюлдо.

Хар сагъат сайын шахаргъа уллу къыйынлыкъ тюшеди, къб адам ёледи, джаралы болады. Ашарыкъ-ичерик джокъду... Бизни къаршчылыкъ этиубюзден хайыр джокъду, болур болгъанды. Ол себебден мен Совет Баш командование бла келишиб, сизни урушну тохдатыргъа чакырама.

Вейдлинг, артиллерияны генералы эмда Берлин оборонаны командири.

1945-чи джыл, майны 2-де».

Бу буйрукъ телефон, радио бла берилди. Немец аскерле капитуляцияны башладыла. Солдатла, офицерле оюлгъан юлледен, подвалладан чыгъыб: «Сауутну къайры атайыкъ?» — деб сора эдиле. Артиллеристле — тобларын, миномётчикле — миномётларын, танкистле танкларын, связистле — кеслерини кереклерин, шоферла — машиналарын келтириб бизникилеге бере эдиле. Азыкъ складланы, аскер кереклени, госпиталланы, гаупвахталаны, саут мастерскойланы — хар затны болгъан болушлусун бйзге бере эдиле.

Берлинни орамларында узун колоннала болуб, бойсунгъан фашист аскерчиле бара эдиле. Хар дивизия колоннаны башында генералла, офицерле бара эдиле.

Орамлада, площадлада басынгъан къатынла, къартла, сабийле, бара тургъан аскерчилени ичинде кеслерини эрлерин, аталарын, джашларын таныб:

— Ганне!

— Фриц! — деб кычыра эдиле.

Европаны, Азияны, Африканы бойсундурургъа излетен «джигитле» былайда пленнге тюшюб, юслери кир, бетлери къара болуб, башларын энишге тутуб бара эдиле.

Да, ол бедишни, ол ыйлыкъны немец-фашист аскер табаргъа тыйыншлы эди, табхан да этди! Фашизмни аякъ тюбге тюшген ара сахарыны бедиши уа!

Совет аскерчиле башларын ёрге тутуб, къууаныб эмда махданыб урушда къаушатылгъан джаулагъа къарай эдиле.

Ма ала урушлада чыныкъгъан къанлы джаудан Ата джуртларын эмда бютеу джерни юсюн къутхаргъан махдаулу совет солдатла — рахатлыкъны аскери!...

1-чи Украина фронт Берлинни алыб бошагъанлай, Карпат таула таба айланды. Бизни 3-чю гвардия танк аскерибиз да бу фронтха кире эди.

Мен къуллукъ этген танк корпус Дрезден шахаргъа чабыуулну башлады. Джер-джерде бойсунгъан немец аскерни колонналары барадыла. Бой салмагъан частлагъа кюч бла бой салдырабыз.

Дрезденнге джетдик. Бу шахаргъа Американы авиациясы аман халеклик салгъан кёре эдим, таш юсюнде ташы къалмагъанча болгъан эди. Мында аллыбызгъа скуллик кюч къалмагъан эди...

ЧЕХОСЛОВАКИЯДА

Бизни танк аскер Карпат таулары этегине чыкъды. Мында алкъын джауу ну улуу аскери бар эди. Чехословакия да бизден болушлукъ сакълаб, аллыбызгъа къараб тура эди.

Немец аскерни «Метель группа» деген бир уллу кѳау-уму, капитуляцияны юсюнден буйрукъгѳа бойсунмай, генерал Шернерни башчылыгѳы бла, аны ызындан кѳуууб баргѳан совет аскерлеге кѳаршчы уруш этиб кюреше эди. Бу аскерни талай танк дивизиясы бла мотодивизиясы бар эди.

Кючлю отрядла кѳоюб, джолланы бегите, немец аскер юг джанына — Чехословакиягѳа джаллаб бара эди. Тауладан ётюб, Чехословакиядагѳы аскерлеге кѳошуллуб, джарты ууатылгѳан фашистле Праганы кѳатында бизни аскерни аллын тыяргѳа умут эте эдиле.

Совет командование 3-чю танк аскерге (командующий генерал Рыбалко) эмда 4-чю танк аскерге (командующий генерал Лелющенко) ол аскерни джолун кесиб, Шернер Прагагѳа киргинчи аны кѳуршалаб, ууатыргѳа деб буйрукъ берген эдиле.

Бу уллу буйрукъну толтура, танк аскерлерибиз кече бла джолгѳа чыкѳдыла. Танънѳа дери тохдаусуз барыб, джюз километр чакѳлы джолну кѳоратдыкѳ. Тауну юсюне чыгѳыб, ары джанына тигелеб бара, джолда кѳб табсыз затха тюбедик. Джаула тар джолчукѳлагѳа кѳб агѳач адуруб, тыйгѳычла салыб кетген сеbebден, джолланы тазалай, кѳб мурукгу этерге керек бола эдик. Танкистле да танккладан тюшюб, сапёрла бла бирге джол тазалай эдиле, кѳпюрле ишлей эдиле.

Тау кириште джауну артдагѳы отрядларын чачыб, бизни темир кючюбюз, ариу ёзеннѳе кѳуюлду. Бизни ол кече тауладан ётюб барлыгѳыбыз «Метель группаны» командованиесини эсинде-бусунда болмагѳан эди. Эртден бла эртде Праганы кѳатында уруш ачдыкѳ. Алтын Праганы кѳуршалаб, джауну джолларын кесиб, темир кѳуршоугѳа джыйдыкѳ. Кѳб танкыбыз бирден чабханында, фашист аскерле кѳатышдыла. Кѳаршчылыкѳ этерге

кючлери джетмей, къачаргъа да мадар табмай, ала къабханнъа тюшген бѣрюлеча болдула.

Фашистлени бойсунмагъан аскерлери бизден ычхыныб кетиб, союзниклени къолларына тюшерге дыгалас эте эдиле, алай а совет танкладан къутулур мадар табалмадыла.

1-чи Украина фронт терк огъуна бютеу Чехословакия-да джыйылгъан немец аскерни сауутун атдырды. Майны сегизинде Прага башына бош болду. Шахарны орамларында, площадларында халкъны азатлыкъ байрамы башланыб, талай заманны барды.

Чехословакияны халкъы бизни бек ариу кѣрюб, джылы тюбешдиле. Тѣгерекде бизни алгъышлагъан плакатла, къызыл байракъла чайкъала эдиле. Халкъ къууанч тыбырлы болуб, къол къагъа, бѣрклени, джаулукуланы силке:

— Червонной армии — надзар! — деб къычыра эдиле. Бизникиле да орусча, украинча джууаб эте, «Ура» деб къычыра, ауазлары хауаны къалтырата эди.

Танкистлени ортагъа алыб, инакълаб, чехле, ѳтмек туз келтире эдиле, юйлерине къонакъгъа чакъыра, кѣллерини ачыкълыгъын билдире эдиле.

3-чю гвардиячы танк аскер Праганы тѣгерекинде посѣлкада, элде тохдады. Къазауат бошалды деб, 8-чи майны кечесине буйрукъ алдыкъ. Кѣк бла джерни ортасы къууанчдан толуб, тѣгерек къычырыкъ-хахай, той-оюн болду. Табылгъан сауутдан кѣкге атыб, рахатлыкъны дуния бирден сакълаб тургъан сыйлы кѣзюу келгенин билдире, бютеу барыбыз салют бердик.

Хар частны кесини энчи къууанчы да бар эди. Ол кече таннъа дери бир адам да кѣз къысмады. Барыбыз да тебсеб, ойнаб, джырлаб таннъа алай чыкъдыкъ. Кѣкню къаралдысында тюрлю-тюрлю ракетала бла хорламны белгиледик.

1-чи Украина фронт Австрияда оккупация аскер болду. Биз да ары кирдик. 6-чы танк корпусну техникасы, темир джол платформала берилгинчи Чехословакияда къалды, адам кючю, тыллары Австриягъа кетдиле.

Танкларыбыз Чехословакияда Пардубец деген шахаргъа джыйылдыла. Ол техникагъа тамада мен болдум. 1945-чи джылны августуна дери алайда турдукъ, аскер юретиуле бардырыкъ. Аны тышында мында къалгъан совет аскерлени гарнизонуну начальниги да мен эдим. Бу къуллугъумда да кёб тюрлю ишни сюзерге, талай ууакъ операция бардырыгъа керек болдум. Сёз ючюн: генезир власовчула, башха тюрлю бандитле, совет аскерчилеча кийиниб, шахарны тонаб, халкъгъа бизни аман кёргозюр джанындан кёб фитналыкъла эте эдиле. Аланы да тутуб айгъакълай эдик.

Сентябрь айда бизни корпусну танклары Австриягъа барыб, аскерибизге къошулдула. Джылны артына дери биз мында Совет Аскерни юг группасында турдукъ.

Австрияны алаMAT джери кёзюмю аллындан кетмезча сурат болуб къалгъанды. Бу къралны джери келбетли, хауасы газа, шахарлары, эллери айбат — хар неси да алаMAT эди. Вена уа, Вена сейирлик шахарды. Аны кёб историялы памятниги, айтылгъан театрлары, музейлери бардыла. Мен аланы бары бла да иги шагърей болдум...

1946-чы джылны джайында бизни 3-чю танк аскерибиз андан Германиягъа кетди. Мен тамадалыкъ этген полк Кирхайн деген шахарда тохдады. Ол Берлинден кюн батхан джанына 70 километр чакълы барыб эди. Мында бизни борчубуз уллу эмда джууаблы эди. Заманы бош иймей, аскер политика билимбизни ёсдюрюб, аскер хазырлыкъны бардырыб тура эдик.

1947-чи джыл январда мени Москвагъа чакъырыб, бронетанк академияда курсха тамада этдиле. Мында ма-
нъа кѣзююлю чын — гвардиячы полковник звание берил-
ди. Москвада 1951-чи джылгъа дери ишледим. Андан со-
ра кесими разылыгъым бла Ташкентге танк училищени
начальнигине биринчи заместитель этиб ийдиле.

Ташкентде юч ай ишлегенден сора къаты ауруб, гос-
питальда алты ай джатдым. Врачланы: «инфаркт миокар-
да»... бу сау къаллыкъ тюлдю, ай медет!» — деб джа-
шыртын сѣлешгенлерин анъылай эдим.

Урушлада чыныкъгъан санымы джюрегими аурууу-
къарыусуз этди. Не джашырыу джашаргъа ким суймей-
ди? Кесибиз къолубуз бла орнатхан рахатлыкъны сый-
лы терегинден кѣгетле къабаргъа излейбиз. Бу джол да
муратыма джетдим, сау болуб, джашау гъа къошулдум .

1954-чю джыл, саулугъуму халына кѣре, отставкагъа
чыкъдым. Алаша джерде джашаргъа буюргъанлары се-
бебли, мен Ленинградха бардым. Мында мени бек сый-
лы, багъалы кѣрдюле, кѣзююню сакълатмай иги кварти-
ра, дача эмда башха сый бердиле.

Аскер тенълерими джазыулары да бирер тюрлю бол-
ду. Аладан бир къауумуна къазауатдан сора сау эсен
тюбешдик, энтда тюбей турабыз. Бир къаууму фронтда
неда артда ауруб ёлдюле.}

Бронетанк аскерлени тамадасы, Совет Союзну эки ке-
ре Герою Рыбалко, генерал-майор Потапов ауруб ёлген-
диле. Совет Союзну джигити, гвардиячы полковник Ново-
хатко урушда ёлген эди. Генерал-лейтенант Панфилов,
полковник Плесско, полковник Плотников, майор Зату-
бин энтда Совет Аскерде къуллукъ этедиле. Тамада сер-
жант Симонов, механик-водитель Рыбников, сержант Мо-
розов башхала да мобилизация этилиб, къралыбызны
мюлкюн ёсдюрюуде ишлейдиле.

Эсимдеди: штабны начальниги джаралы Лётовну самолет бла Москвагъа ийген эдик. Артда анъа да тубеген эдим. Ол мени Москвада юйюне къонакъгъа чакъырды. Юйдегиси бла танышдым. Къатыны, эки сабийи, джашауу иги. Къатыны аны хапарын айтыб экибиз да кюлген эдик. (Урушда меннге айтханына кеси да сокъурана эди). Андан сора Къууатланы Рамазанны кызы Зоя, бусагъатда Къарачай райисполкомну председателини заместители болуб ишлейди.

Комсомол тенглеримден Хапчаланы Хазгерий урушда ёлгенди, Акъбайланы Умар, Темирланы Ибрагим, Къанаматланы Магомет дагъыда башхала бююн да сау-эсен Къарачай-Черкес областда ишлейдиле.

Мен юйдегим бла Ленинградда джашайма. Общество ишлеге къошулалмай туралмайма, сахарчылагъа, ишчи коллективлеге, окъуучулагъа Ата джурт къазауатны късюнден лекцияла окъуйма, хапарла айтама. Ленинни шахарыны эмда бютеу Совет джуртну къазауатны джараларындан толусу бла къутулуб, огъурлу, рахат, творчество джашаууна къууанама.

Огъай, бош тегюлмегенди миллионла бла Совет патриотланы къанлары! Ала ма бу джарыкъ кюнле эмда коммунизм ючюн джанларын-къанларын аямай кюрешгендиле. Энди бу джашауу, дуня рахатлыкъны сакълау хар бирибизни сыйлы борчубузду. Гитлерчилени баш муратлары дуняны ууатыргъа болса да, аланы ууатыргъа биз салгъан планла андан да кючлю болдула. Биз аланы толтурдукъ. Герман милитаризмни эмда Гитлерчи рейхни тубелек къаушатылгъанлары къазауатны эмда реакцияны хорлауда прогрессни, рахатлыкъны кючлерине джангы кюч къошду.

Герман милитаризмни ууатыб, Совет Союз кесини къраллыгъын сакълады, фашизм зор бла басыб тургъан

кѣб къралны башына эркин этди эмда дуняны фашист эмина салгъан кърккъуудан къртхарды. Капиталист системаны кѣб чыгы юзюлдю, социалист лагерь джер юсюне джайылды.

Къазауатны аллындан артына дери бизге хорларгъа кюч, кърару, къранат берген, историялы джетишимле этдирген ма бу затла болгъандыла: марксизм-ленинизмни хорланмазлыкъ идеялары, аланы джашауда джаллаусуз бардырыб тургъан Ленинчи Коммунист Партияны башчылыгъы, тюзлюк тутхан ленинчи миллет политика. Совет Союзну халкъларыны бузулмазлыкъ, кърнашлыкъ шохлукълары, аны кибик совет ишчи классны, колхозчу элчилени, саулай совет адамланы социализмни, коммунизмни иннетинден ёсген анъылыкълары бла тюзлюк ючюн кюрешде чыныкъгъан джигерликлери.

Уллу Ата джурт къазауат бизге бек уллу сынам болду. Къралыбыз энди джанъыз тюлдю, аны тегерегине кючлю социалист лагерь къралгъанды. Социалист къралланы кърайсына болса да бирине чабама деген агрессорну хамхотуна энди бирлешген кючлю джумдурукъ тийерикди, ёмюрлюкге кърашатырыкъды.

Кючюбюз уллу болса да, рахатлыкъда джашауну ленинчи джоругъун тута, биз агрессор муратлы запад къраллагъа къруру да былай айтабыз: келигиз, къазауатны болдурмазгъа бирден оноу этейик, дуняны тюр болуруну кърккъууундан къртхарайыкъ, саутну къруратайыкъ, байлыкъ чыгъарууда эришейик.

Капиталист къралланы акъылсыз башчылары эмда агросив къраумлары социалист къраллагъа тиш кърсадыла. Ала Запад Германияда милитаризмни джанъыртадыла. Бундесверге атом саут берирге оноулашадыла. Экинчи дуня къазауатны къралгъан кесеклерин къроратайыкъ, Германия бла рахатлыкъ договор этейик деб кю-

решенибизге ала кызыу саутланыу бла джууаб береди-
диде.

Алай а история бизни джаныбыздады. Совет Союз
бусагъатда кишиден да кьоркъмайды. Бизни бла кюре-
шебиз дегенлени муратлары толмазлыгын джашау
кеси ачыкъ кьргюзгенди.

Бизни джолубуз коммунизмгеди!

БАШЛАРЫ

Къарачайда	3
Окъуу бла аскер къуллукъ	7
Къзауат	8
Урушха хазарланыу	10
Россошь урушлада	16
Харьков таба барыу	30
Курск дугада	41
Днепр ючю	62
Проскуров операция	75
Аллыбызда Берлин	86
Чехословакияда	95
Урушдан сора	98

Харун Умарович Богатырев.

ЗА РОДИНУ

На карачаевском языке

Редактор *Д. Х. Кубанов.*

Художник *К. М. Нурмагомедов.*

Технический редактор *З. Т. Темирова.*

Корректор *Р. А. Гочияева.*

Сдано в набор 18-IX-1963 г.

Подписано в печать 8-I-1964 г.

Формат 70x108^{1/32}. Физ. п. л. 3,25.

Усл. п. л. 4,45. Уч.-изд. л. 4,18.

Заказ № 3887. Тираж 1700 экз.

ВУ 09 003. Цена 23 коп.

Карачаево-Черкесское
книжное издательство,
г. Черкесск, Ленина, 38,
Черкесская типография,
г. Черкесск, Комсомольская, 32.

Бағасы 23 кап.

Ставрополь китап издательство
1984